

İSLAM KAYNAKLARINA GÖRE MANİHEİZM

Manichaeism According to Islamic Resources

Doç.Dr. İskender OYMAK

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Öğretim Üyesi

e-posta: ioymak@firat.edu.tr

Özet: İslam kaynakları açısından ele aldığımız Maniheizm, III. Yüzyılda Babil yöresinde ortaya çıkmış ve kısa sürede İran'da egemen olmuş bir dindir. Maniheizm, İran'ın yanı sıra Doğu Türkistan, Hindistan, Çin, Mezopotamya, Mısır, Kuzey Afrika, Anadolu, Balkanlar, İspanya ve Avrupa'da da etkisini göstermiştir. Bu din, bölgede kültürel anlamda Zerdüştilik ve Hıristiyanlık gibi etkili olan dinlerin mirası üzerine kurulmuştur. Maniheizm; peygamber ve vahye dayalı, belli inanç ve ibadetlere sahip bir din olarak karşımıza çıkmaktadır. Maniheizm, dualist karakteri ve kendine özgü yorumuyla dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Maniheizm, Dualizm, Hıristiyanlık, İran

Abstract: According to the Islamic resources the religion Manichaeism, first appeared in Babil in the third century and it was dominant in Iran. It wasn't only dominant in Iran but also in Turkistan, India, China, Mesopotamia, Egypt, North Africa, Anatolia, Balkans, Spain and in Europe. This religion was found on the inheritance of christianity and Mazdaism which were the effective religions of the area. Manichaeism that has some obvious belief and worship appears to be based upon prophet and divine inspiration. Manichaeism attracts attention to the self dualist character and its own interpretation.

Key Words: Religion, Manichaeism, Dualism, Christianity, Iran

GİRİŞ

Maniheizm, MS. III. Yüzyılda İran ve Babil'in sınır bölgelerinde ortaya çıkmış bir dindir. Dinin kurucusu olan Mani, Babil'de İranlı bir ana babadan doğmuştur. Mani ismi çeşitli dillerde Mancius, Manes, Manichee,

Manys, Manytos vb isimlerle ifade edilir. Bu kelime, özel isimden ziyade bir saygı ifadesi veya bir unvan olarak, Aramice "mana", ışık, aydınlatan anlamlarında kullanılır.¹ Bir din olarak batı dillerinde Manichaeen, Manichean, Manicheism, Manicheisme, Manicheen, Arapça kaynaklarda ise Maneviye veya Mennaniyye gibi kavramlarla ifade edilir. Maniheizm, her şekilde de ismini kurucusu Mani'den alan bir din olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mani, tanrısal vahiylerden ilham alarak peygamber iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Amacı "özünde seçmeci, ulusal sınırlarla kısıtlanmamış, evrensel olarak benimsenmesi gereken, kendi idealist coşkusundan ilham alan, yeni bir din oluşturmak için mevcut çeşitli dinlerin öğelerinden bir sentez" yapmaktır. Bu çerçevede Mani, Zerdüştlükten iyi ve kötü sorununun temeli olarak ruh ve madde arasındaki ana çatışma öğretisini; Buda öğretilerinden, her yerdeki insanlar tarafından benimsenmesi gereken yaşam yönetimi için ana mesajları almıştı. İsa'da ise "yaşamın doğrulanmış idealini" tanımıştı. Bunlara ilave olarak yaşayan eski Babil inançları ve Hinduizm kuramlarını birleştirerek öğretisini zenginleştirmiştir.² Ancak diğer mezhep kurucularından farklı olarak Mani, yalnızca batını bir öğretilerle sınırlı kalmayan, herkese seslenebilen, evrensel bir din kurmaya çalışmıştır. Kendinden önceki bazı dinlerin değerlerini kabul etmekle birlikte, onları yeterli görmemiştir. Bu sebeple o, kutsal yazıların ve tüm bilgeliklerin özünü kendi kilisesine kattığını ileri sürer: "Nasıl ki, güçlü bir akıntı oluşturmak için, bir nehir başka bir nehirle birleşirse, eski kitaplar da öyle eklendi benim yazılarıma ve daha önceki kuşaklarda görülmemiş kadar büyük bir bilgelik oluşturdular." O, kilisesini İran imparatorluğunun iki ucuna da yaymak istiyordu. Bu nedenle hem doğu, hem de batı bölgelerine yakın din dilini kullanmıştır.³

Maniheizmin başarıları III. yüzyıldan itibaren, Hıristiyanlığın temellerini sarsmış ve Manihesit dualizmin etkileri tüm orta çağ boyunca sürmüştür. Diğer yandan İran kaynaklı birçok dinsel düşünce -özellikle İsa'nın doğumuna ilişkin birçok motif, melekler ile ilgili bilgiler, Işık teolojisi, Gnostik mitolojinin bazı unsurları- Hıristiyanlık gibi bazı dinler tarafından özümsemiştir.⁴ Budizm ve Hıristiyanlık gibi evrensel bir din olan Maniheizm, misyoner karakterlidir. Mani'ye göre, vaiz "öğretiyi vaaz ederek ve insanlara rehberlik ederek, dünyayı sürekli dolaşmalıdır."⁵ Bu sebeple Maniheistler, vaaz ve gnostik öğretileri ile dinsel etkinliğini artırmış ve kısa sürede Maniheizm, Mısır'dan geçerek Afrikanın Kuzey kıyılarında yayılmış ve oradan Sicilya ve İspanya'ya ve oradan da tüm Avrupa'ya yayılmıştır. IV.

¹ Abdurrahman Küçük-G. Tümer- M. A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 2009, 129.

² Irach J. I. Taraporewala, *Zerdüşť Dini*, (Çev: Nice Damar), İstanbul, 2002, 201; E. De' Pressense, D.D., *Heresy and Christian Doktrine*, (Translated: Annie Harwood), London, 1873, 51-55.

³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (Çev: Ali Berktaş), İstanbul, 2003, II, 435.

⁴ Eliade, II, 373.

⁵ Eliade, II, 435.

Yüzyılda tüm Avrupa, Kuzey Afrika ve Anadolu'daki Maniheist misyonerlerin sayısı çoğalmıştır. V. Yüzyılda Maniheizmde belli bir gerileme görülürken VI. Yüzyılda ise Avrupa'da kaybolmak üzereydi ama VIII. Yüzyılda Afrika'da hala ayaktadır. Ayrıca Maniheizm, V. Yüzyılda Sasani İmparatorluğunda Mazdek hareketinin esin kaynağı olmuş ve Ermenistan'da VII. Yüzyılda ortaya çıkan Pavlikianlarla⁶, X. Yüzyılda Bulgaristan'da beliren Bogomiller⁷ muhtemelen bazı Maniheist kalıntıları kullanmıştır.⁸ Diğer taraftan, VII. Yüzyılın sonundan itibaren Mani'nin inançları, Orta Asya ve Çine taşınır, buralarda Maniheizm XIV. Yüzyıla kadar yaşayacaktır. Maniheizmin kozmolojik düşünceleri; Hindistan ve Tibet'e de etki etmiştir. Yüzyıllar boyunca, Batı'da İber Yarımadası'na, Doğuda ise Çin'e kadar yayılarak ilerlemesini sürdürmüştür. Bu düşüncelerin izlerini ortaçağdan Rönesans'a ve aydınlanma çağına kadar takip etmek mümkündür⁹. Biruni (öl:453/1061), Semerkand hariç başka yerlerde dağınık bir şekilde bulunan Manihesitlerin Doğu Türkistan, Çin, Tibet, ve Hindistan'da azımsanmayacak seviyede yayıldığından bahseder.¹⁰ Hatta VIII. Yüzyılda Uygur devleti Bilge Kağan (Böğü Kağan) zamanında Maniheizm resmi din olarak kabul edilmiştir.¹¹ Maniheizm, misyon anlayışı ile inançlarını yaymada başarı kazandığı için Hıristiyanlar, Mecusiler, Yahudiler ve Müslümanların yanı sıra Sabiiler gibi Gnostiklerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Maniheistler İslamiyet'ten önce İran'da olduğu gibi Hıristiyan dünyasında da şiddetli takibe uğramışlardır.

Maniheist öğretinin özü, iki asıla dayanır. Bu formül aynı zamanda Gatha'lar sonrası İran dini düşüncesinin de temelini oluşturur. Bu nedenle Maniheizmin, bağdaştırmacı çağ boyunca Gnosis'in İranlı dışı vurumu olduğu söylenebilir. Bir yandan Mani bazı geleneksel İran anlayışlarını yeniden yorumlamış diğer yandan çeşitli kökenlerden (Hint, Yahudi-Hıristiyan, Gnostik) çok sayıda unsuru kendi sistemiyle bütünleştirmiştir.¹²

⁶ Steven Runciman, *Le Manicheisme Medieveal*, Paris, 1949, 48-49; İskender Oymak "Pavlikianların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Pratikleri" *Dini Araştırmalar*, 11, S. 31, Ankara 2009, 137-157.

⁷ Runciman, 61-89; Kadir Albayrak, *Bogomolizm ve Bosna Kilisesi*, İstanbul 2005.

⁸ Kurt Rudolph, *Maniheizm*, (Çev: Mustafa Bıyık) G.Ü. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi, Çorum 2002, 1/382-383; X. Yüzyılda Bulgaristanda bir köy papazı olan Bogomil tarafından kurulan düşünce akımına göre; dünya şeytan tarafından yaratıldığı için kötüdür. Sakramentler ve ikonalar şeytanın eseridir. Bunlar da Maniheistler gibi et yemiyor ve evlenmeye karşı çıkıyorlardı. Bkz: Eliade, III, 208-212.

⁹ Eliade, II, 441; Harun Güngör, "Maniheizm" *Erciyes Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, S. 5, Kayseri, 1988, 148-149; Şinasi Gündüz, "Maniheizm" *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 575; Iain Gardner and Samuel N. C. Lieu, *Manichean Texts From the Roman Empire*, Cambridge, 2004, 109-110.

¹⁰ Biruni, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, *Asaru'l Bakiye 'Ani'l Kurunil Haliyye*, (Tah: C. Eduard Sachau), Leibzig, 1878, 209; Günay Tümer, *Biruniye Göre Dinler ve İslam Dini*, Ankara, 1991, 196.

¹¹ Geniş bilgi için bkz: Güngör, 151-152; Ünver Günay Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri 1998, 164-178.

¹² Eliade, II, 436.

A- Mani'nin Hayatı (M. 216-277)

Maniheizm'in kurucusu, Mani b. Fatik (Pattak) el-Hakim veya Mani b. Fettak Babek b. Ebi Berzam'dır. Mani, 14 Nisan 216'da Babil'de (Seleucia-Ktesiphon'da) Suristan'da doğdu.¹³ Mani, Şapur b. Erdeşir devrinde ortaya çıkmış ve Behram b. Şapur tarafından öldürülmüştür. Mani'nin yaşadığı dönem İsa'dan sonradır. Şehristani (öl: 548/1153) de Mani'nin, Mecusi ve Hıristiyanlık karışımı bir din meydana getirdiğini ve İsa Peygamber'in nübüvvetine inanırken Musa Peygamber'in nübüvvetini inkâr ettiğini belirtir.¹⁴ İbn Nedim (öl: 385/995), Mani'nin, Babasının ismini Fettak, annesinin ismini Mis olarak ifade eder. Ancak annesi, Evtahim veya Mar Meryem olarak bilinir. Babasının asıl olarak Hemedanlı olduğu, oradan Babil'e geldiği ifade edilir. O, Tisfun denilen puthanede iken putlardan biri ona "Ey Fettak, et yeme, içki içme, kimseyle evlenme" diye seslenmiştir. Bu durum üç gün aynı şekilde tekrar etmiştir. Fettak bunu duyunca Destimiran (Basra'nın batısında) olarak bilinen bölgeye gitmiş, oradaki halkı dine davet etmiş, ancak söz konusu bölge halkının zaten bu din üzere olduklarını görür. Bu sırada Fettak'ın eşi Mani'ye hamiledir.¹⁵

Babasının ismi ile ilgili; Fatak, Babak, Paftig, Futtuk ve Patik kelimeleri de kaynaklarda geçer.¹⁶ Yakubi (öl: 292/904), Mani için Hamad'ın zındık oğlu ifadesini kullanır.¹⁷ Eliade de İbn Nedim'in rivayetine yakın bir görüş nakletmektedir. Ona göre, babası Patek, üç gün boyunca arda, et yememesini, şarap içmemesini ve kadınlardan uzak durmasını bildiren bir ses duymuştur. Kafası karışan Patek, vaftizci bir Gnosis mezhebi olan Elkesaicilere katılmıştır. Daha sonra çocuğu dünyaya gelir ve dört yaşına geldiğinde babası onu, Elkesai cemaati içinde büyütme amacıyla yanına almıştır. Mani, küçük yaşta hikmetli sözler söyler, konuşmaya başlar. Mani, yirmi yılı aşkın bir süre (219-220'den 240'a kadar), çok dindar bir Yahudi-Hıristiyan çevrede büyümüş ve yetişmiştir. Bu sebeple, Maniheizm düşüncesi içindeki Hıristiyan unsurlar dikkat çeker. Ama Mani'nin dinsel eğilimi, Hıristiyan teolojisi, eskatolojisi ve ritüellerine karşıt olarak kendini göstermiştir. Sırasıyla 12 ve 24 yaşlarında aldığı ve kendi görevini açıklayan iki vahiy, onu Elkesai mezhebinden ayrılmak zorunda bırakmıştır. Bir melek ona "Nur Cennetinin Kralı"nın (Maniheizm üstün ve iyi Tanrısı) mesajlarını iletmişti.

¹³ Eliade II, 433; Güngör, 145.

¹⁴ Şehristani, Muhamed b. Abdulkerim (H.479-548), *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1414/1993, I, 290; Şehristani'nin iki Türkçe Çevirisinden karşılaştırmalı olarak yararlandık. Bkz: *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, (Çev: Muharrem Tan) İstanbul, 2006, 234-238; *Milel ve Nihal*, (Çev: Mustafa Öz), İstanbul, 2008, 223-226; Mani, yazdıklarını Süryani ve İranlıların literatüründen aldığı için mezhebini Mecusilik, ve Hıristiyanlıktan çıkardığı kanaati ön plana çıkarmaktadır. Bkz: İbn Nedim, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (Ed: G. Flugel), Beyrut, 1994, 399.

¹⁵ İbn Nedim, 398-399.

¹⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta, 2002, 153; Küçük, vd., 129.

¹⁷ Yakubi, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut 1960, I, 159.

Mani'ye vahiy getiren meleğin adı et-Tum olup kendisine "bu milletten ayrıl, sen bu milletin ehlinden değilsin, sana kötülük ve şehvi şeylerden uzaklaşmak yaraşır" gibi sözler söylemiştir. Vahiy meleğinin emri üzerine Mani, içinde bulunduğu toplumu ve halkını terk edip inzivaya çekilir. Belli bir yaşa kadar meleğin getirdiği emirlere uyarak hayatını sürdürür. İlk mesajda babasının cemaatini terk etmesi isteniyordu. "şimdi senin için halkın önüne çıkma ve öğretini gür sesle duyurma zamanı geldi" denilerek harekete geçmesi bildiriliyordu.¹⁸

Bu mesajla beraber Mani, tebliğ görevini daha aktif yürütmeye çalışmıştır. Nitekim Mani Hindistan'a ve 240-241'den 242 veya 243'ün başına kadar süren ilk misyon yolculuğuna çıkmıştır. Bu sırada Hint inançlarını temsil eden bazı kişilerle temasları olmuştur. Daha sonra Kral olan I. Şapur'un çağrısı üzerine Mani, Sasanilerin başkenti Cundişapur (Belapat)'a gitmiş. Şapur, Mani'den çok etkilenmiş ve hem ona, hem de misyonerlerine inançlarını imparatorluğun her tarafında serbestçe vaaz etne hakkı tanımıştır. 21 Mart 242 (veya bir baska hesaba göre, 9 Nisan 243) tarihinde gerçekleşen bu olayla yeni din resmen tanınmış oluyordu ve bu gelişme Maniheizm'in tarihi açısından oldukça önemlidir.¹⁹ Biruniye göre; Mani, Fadarun'un öğrencisidir. O, Mecusi ve Hıristiyan dinlerini biliyordu. Ancak dualizmi öğrendikten sonra peygamberliğini ilan etmiştir. Ona göre Tanrı, Hint bölgesine Budda'yı, İran bölgesine Zerdüş'tü göndermiştir. Yine o, "vahiy bu asırda Babil topraklarına hak olan Allah'ın elçisi ben Mani vasıtasıyla gelmiştir" iddiasındadır. Böylece Mani, Babil topraklarına gönderilmiş son peygamber ve Mesih'in müjdelediği Faraklit'in (Faraklitos = ışık elçisi) kendisi olduğunu vurgulamıştır.²⁰ Ayrıca Mani kendisinin, şifa veren, yol gösteren, önder olarak göstermiş ve taraftarlarını bizzat Kutsal Ruh olduğuna inandırmaya çalışmıştır.²¹

I. Şapur, başlangıçta Mani'yi himaye etmiş ve inançlarını benimsemiş hatta Mani'nin başına tacı koymuştu. Ancak bir süre sonra Mani'ye muhalefetin artmasıyla I. Şapur, onun ülkeyi terk etmesini istemiştir O da İran'ı terk ederek Çin ve tüm Orta Asya'da öğretisini yaymıştır. M. 272'de I. Şapur'un ölümüne kadar Mani, sürgünde yaşamıştır.²² Mani'nin, 242'den 273'e dek süren I. Şapur devrindeki hayatı hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Mani, I. Şapur döneminde tüm İran topraklarında misyon amaçlı geziler yapmış ve yabancı ülkelere (Mısır, Baktriana = bu günkü Afganistan coğrafyası, vb)'de çok sayıda heyet

¹⁸ İbn Nedim, 399; Eliade, II, 433; Güngör, 146; ; Mani'nin özellikle dualizm konusundaki görüşlerini Zerdüştiliğin yanı sıra Elkesai cemaatinden aldığı ifade edilir. Concetta Giuffrè Scibona, "How Monotheistic is Mani's Dualism", Koninklijke. Brill NV, Leiden, (2001), *Numen*, Vol: 48, 450-456.

¹⁹ Eliade, II, 433- 434; Güngör, 146-147; Gardner and Lieu, 75-76.

²⁰ Biruni, *Asarü'l Bakiye*, 207; Maniheizmlerin bu konulardaki görüşleri ile ilgili karşılaştırma açısından geniş bilgi için bkz: Tümer, 192-193; Paraklitos: (Yunanca: savunucu) Yuhanna'nın İncili'nde Kutsal Ruh'un eş anlamlısı olarak kullanılır. Eliade II, 433; Pressense, 56-57

²¹ Saint Augustinus, *İtiraflar*, (Çev: Dominik Pamir), İstanbul, 1999, 98.

²² İbn Nedim, 400; Taraporewala, 202; Gardner and Lieu, 76.

göndermiştir. Nisan 272'de Şapur ölür ve yerine oğlu Hürmüz tahta çıkar. Mani, onunla bir sorun yaşamaz, ama bir yıl sonra Hürmüz ölür ve tahta kardeşi I. Behram çıkınca Mani için zor dönem başlar. Kral, Mani'yi huzuruna çağırır ancak o, "en büyük memleket gezisi", "kendi gençliğinin geçtiği yerlere ve oluşturduğu cemaatlere veda ziyareti" olarak nitelenebilecek bir yolculuğun ardından, Cundişapur'a gelir. Rivayete göre Mani yandaşlarına şöyle seslenmiş: "Bana bakın ve bana doyun çocuklarım; çünkü bedenimle sizden uzaklaşacağım".²³ Burada Mani'nin, bir peygamber olarak akubetini bildiği ve tebliğ görevinin yakında sona ereceğini taraftarlarına söylemeye çalıştığı vurgulanır.

Nitekim Mani, gelir gelmez Mecusilerin başı "Mobad" (Din adamı) Kertir tarafından suçlanır: O, Mani'nin vaaz ettiği inançlarla halkı resmi dinden saptırdığını ileri sürer. Kralla görüşmesinde Mani, görevinin tanrısal niteliğini açıklayınca, Behram'ın: "Bu vahiy niye sana indi de, ülkenin efendileri olan Bize inmedi?" şeklindeki itirazına Mani, "Tanrı'nın iradesi böyleymiş" şeklinde cevap verir. Netice olarak Mani, mahkûm edilir ve zincirlenerek hapse atılır. Zincirler (üçü ellerinde, üçü ayaklarında, biri de boynundadır) nedeniyle hiç hareket edemez. Maniheistler bu çileyi Hıristiyanların "çarmıha gerilme" terimiyle niteler. 26 gün sonunda Mani 26 Şubat 277'de, 60 yaşındayken ölür. Bir rivayete göre cesedi parçalara ayrılır, başı kent kapısında teşhir edilir, geri kalanı ise köpeklere atılır.²⁴ Biruni ise, derisinin yüzülüp içinin toprakla doldurulduğunu ve Cundişapur şehrinin kapısına asıldığını ve uzun süre kaldığını ve o kapının hali hazırda da Mani kapısı olarak bilindiğini ifade etmektedir.²⁵ İbn Hazm (öl: 456/1064) ise Mani'nin cezalandırılması ile ilgili şöyle bir rivayet nakleder. Mâni, kendi dinini tesis ettiğinde Melik Behram b. Behram'ın huzurunda kendisi gibi bir din adamı olan Efrubaz ile aralarında şu tartışma geçer: Mobad Efrubaz, Mani'ye "Niçin sen neslin kesilmesini (evlenmenin yasaklanması) ve âlemin bir an önce yok olması ve her şeyin asli şekline dönmesini istiyorsun" şeklinde bir soru sormuştur. Mani ona "neslin kendini meydana getiren şeylerden ayrılmak suretiyle uzaklaşması, nurun saf haliyle ortaya çıkmasına vesile olacağından dolayı bu vaciptir" şeklinde cevap

²³ Eliade, II, 434; Bir başka rivayette Şapur'un Mani'nin görüşlerine bağlılığı on yıldan fazla sürmüştür. Sonra Mobad, Şapur'un yanına gelmiş ve Mani'nin kendisinin dinini bozduğunu söylemiş, Mobad: ikimizi bir araya getir tartışalım demiş. Şapur, ikisini, bir araya getirip tartıştırmış, Mobad delillerle ona üstün gelmiş. Bunun üzerine Şapur, dualizimden Mecusiliğe geri dönmüştür. Sonra da Şapur ve adamları Mani'nin öldürülmesine karar vermişler. Mani, bunun üzerine Hint bölgelerine kaçmıştır. Şapur ölünceye kadar da orda ikamet etmiştir. Mani'nin öğrencisinin Behrama yazdığı mektup üzerine Behram, Mani ile Mobad'ı bir araya getirip tartıştır. Mobad: "her ikimizin midesine kurşun dökelim, kime zarar gelmezse o hak üzeredir". Mani, "bu zulmetin fiilidir" diyerek reddeder. Bunun üzerine Behram, Mani'nin hapsedilmesini emreder ve korkunç bir ölümlerle de tehdit eder. Mani öldürülünceye kadar korku içinde yaşamıştır. Bir sabah ölü bulunmuş ve Behram kafasını koparıp vücudunu çamurla doldurmuştur. Ona tabi olanların çoğunu da öldürmüştür. Yakubi, I, 161.

²⁴ Eliade, II, 434-435; Güngör, 247-248.

²⁵ Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 208; İbn Nedim, 409.

vermiştir. Efrubaz, da “o zaman söylediğin şeylerin gerçekleşmesi için kurtuluşa senden başlayalım” deyince, Melik Behram b. Behram’ın emriyle Mani öldürülmüştür.²⁶ Mani, cezalandırılacağı vakit çok dokunaklı bir dua ile Tanrıya şöyle yakarır “Yüceliğin oğullarına yolu gösterdim. Beni bu dünyaya gönderme nedenin olan buyruğunu yerine getirdim. Şimdi bırak da kurtuluşun huzuruna ereyim, düşmanların yüzünü artık görmeyeyim, güçlü seslerini bir daha duymayayım. Bu kez zaferin büyük tacını bağışla bana”.²⁷

Behram, Mani’yi öldürdükten sonra ona olan nefretinden dolayı, bu hareketi sıkı takibe almış taraftarlarına zulmetmiş ve düşünceleri tüm İran’da yasaklamıştır. Böylece onlar batıya ve güneye doğru göç etmişler. Maniheist cemaat, bu dönemden itibaren kesin olarak yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.²⁸

Augustinus (M. 354-430), gençliğinde Hıristiyanlıktan önce yaklaşık dokuz yıl Maniheizm’in etkisinde kalmıştır. Etkilendiği kişi Maniheist olan Faustus’tur. Onların karakterini “aşırı derecede kendini beğenmiş, geveze, şehvetli insanların arasına düştüm” sözleri ile ifade eder.²⁹ Augustinus, dualist anlayışları olan kötülüğün kökenini ve sınırsız görünen gücünü açıklama imkânı verdiği için bunların arasına girmiştir. Daha sonra Augustinus, 388-399 arasında Maniheizme karşı kaleme aldığı beş eserinde; tanrının yarattığı her şeyin gerçek varlığın parçası ve dolayısıyla iyi olduğunu ifade eder. Ona göre kötülük bir töz değildir, çünkü içinde iyinin en küçük izi bile yoktur. Daha önce bunları bilmediğini de itiraf ediyor. Ancak, Augustinus’ta Maniheizm karşıtı polemik, insanın mutlak günahkârlık anlayışını katılaştırmasına katkıda bulunmuştur; onun lütuf teolojisinde Maniheist maddeciliğin ve kötümserliğin bazı izlerine rastlanmaktadır. Ayrıca O, gece, gündüz, ay ve güneş tutulmaları gibi astronomi ile ilgili konularda da Manihesitlerin görüşlerinin hala etkisinde olduğunu belirtir.³⁰ Augustinus, Maniheizm’e karşı insanın özgürlüğünü ve sorumluluğunu savunmuştur. Bu bağlamda Augustinus, Hıristiyanlık teolojisi açısından müsbet ve savunmacı bir fikir sergilemiştir. O, Manihesitleri kötülüğün sorumluluğunu mitsel bir yaratışın veya korucu ilkenin sırtına yüklemekle suçlamıştır.³¹

İbn Nedim, bundan sonraki dönemde Maniheizmin Mihriye ve Maklasiye olarak ikiye ayrıldığını kaydeder.³² Biruni de Maniheizmin iki

²⁶ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahva ve'n-Nihal*, Beyrut, 1986 I, 36.

²⁷ Eliade, II, 434.

²⁸ İbn Nedim, 400; Taraporewala, 202; Eliade, II, 435.

²⁹ Augustinus, 57, 99; Brandon, 425.

³⁰ Geniş Bilgi için Bkz: Augustinus, 60-64, 99; Eliade, III, 59-60.

³¹ Augustinus, 59-61, 95-98, 110-111; Eliade, III, 62; Augustinus, Manihesitlerin tanrı ile ilgili yanlışlarını şöyle sıralıyor: Tanrının, eserlerinin çoğunu ihtiyaçtan yarattığını söyledikleri, örneğin takım yıldızları ve göklerin yapısını tanrıya ait olmayan bir maddeye bağladıkları, canlı varlıkların, böceklerin, toprağa kökleriyle bağlı varlıklar olduğunu, bileşimlerinin tanrıya ait olmadığını iddia ediyorlar. Bütün bunları tanrının yaratmadığı akıllı, seninle mücadele eden kötü bir doğası bulunan bir düşman gücün eserleri olarak görüyorlar. Geniş bilgi için Bkz. Augustinus, 356-357. Ayrıca Augustinus, Manihesitlerin görüşlerini saçma olarak nitelendirmekte ve itirazlarını yapmaktadır. Age., 59-64, 97-99, 105-108, 141.

³² İbn Nedim, 409-410.

kola ayrıldığını belirtir. Birinci kol, dünya işlerinden çekilip züht hayatına önem vermiştir. İkinci kol ise, birinci kola tabi olmakla birlikte dünyevi işleri ihmal etmemiştir.³³

Sümeniyye dışında Maverannehir bölgesine giren ilk din Meniheizmdir. Bunun sebebi şudur: İran Kısrası, Mani'yi öldürdükten ve çarmlıha geldikten sonra kendi ülkesinde din konusunda tartışmaları yasaklamıştır. Mani dinine mensup olanları bulduğu yerde öldürmüştür. Onlar da Kısra'dan kaçmışlar, Belh memleketine geçerek Türklerin yaşadığı yerlere girmişlerdir. Maniheistler, Maverannehir bölgesine gidince Farslar zayıflamış, Araplar güçlenmiştir. Emeviler döneminde İran'da kargaşa çıktığı zaman Maniheistler, memleketlerine dönmüşlerdir. Maniheistler, son olarak Muktedir Billah döneminde ortaya çıkmışlar, sonra da ölüm korkusuyia Horasan'a kaçmışlar. Geride kalanlar kendilerini gizlemişler. Bunlardan 500 kişilik bir grup Semerkant da bir araya gelip inançlarını açıkça ifade etmiştir. Horasan'ın yöneticileri bunları öldürmek istemiştir. Daha sonra Horasan meliki onlardan cizye almıştır. İbn Nedim, Muizzuddevle zamanında Maniheistlerden 300 kişinin bulunduğunu ancak kendi döneminde onlardan beş kişinin bulunduğunu onlara da Ucara denildiğini³⁴ ifade etmektedir.

Mani, yükselmeden önce kendisinin yerine önce "Sis"'i sonra imamı tayin etmiş ve akabinde Nur cennetlerine yükselmiştir. O da ölüncüye kadar Allah'ın dinini ikame etmek için çalışmış ve ondan sonra da İmamet devam etmiştir. Bu durum Dinaveriyye diye bilinen kişi gelinceye kadar devam etmiştir. O geldiğinde imamlığı kabul görmemiştir. İmamet ancak Babil ile tamamlanacağı onlardan başkasının İmam olmasının caiz olmadığını ifade etmişler. Başka bir grup da bunun zıddını söylemiştir. Bu görüşün leh ve aleyhinde destek devam etmiştir. Bu durum İmamet Mihr'e geçinceye kadar devam etmiştir. O, Velid b. Abdulmelik'in hilafeti döneminde gelmiştir. O dönemde de Irak'ta Vali olarak Halid b. Abdullah el-Kuseri bulunmaktaydı. Onun yanına gelen, Mani dinine mensup "Zadeh" rumuzlu kişi bir süre Irak'ta oturmuş sonra da orayı terk etmiştir. Bu zat önce Belh'e sonra da Horasan'a giderek buraları Dinaveriyye'ye ilhak etmek istemiştir.³⁵

Abbassiler döneminde; Mervan b. Muhammed, Ca'd b. Dirham'ın (Mutezili Alim) Maniheistlerin reisi olduğu ve Mervan el-Ca'di olarak isimlendirildiği belirtilir. Ca'd, zındıklıkla itham edilmiş ve Bağdat'ta

³³ Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 237.

³⁴ İbn Nedim, 410.

³⁵ İbn Nedim, 407; Maniheist düşünceye göre yer yüzü hayatın sonunda, iyi hayat sürmüş bir ruh gezegensel semalar yoluyla ilahi aleme ulaşır. İlahi aleme ulaşmada ay, güneş ve saman yolu geçilecek olan çeşitli semavi katmanları oluşturur. Mani'nin kendisinin de aya kadar yükseldiği ve kendine tabi olanları gözetlemek için orada beklediği ifade edilir. Bu yükselişlerin hepsi de ölüm sonrası ruhun yükselişi kategorisinde değerlendirilir. Bkz: Ekrem Sarıkoçlu, *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Ankara 1996, 62-64.

hapsedilmiştir. Hişam b. Abdulmelik döneminde Ca'd öldürülmüştür. Ca'd'ın annesinin Hıristiyan, kendisinin de Zındık³⁶ olduğu ifade edilir.³⁷

B- Maniheizm'de İnançlar

Maniheizm'de inanç esasları; Işık (iyilik) ve Karanlık (kötülük) olarak iki zıt ilke ile İsa'nın geleceğini müjdelediği "Faraklit" in Mani olduğu anlayışı temelini oluşturmaktadır. O, İsa'nın misyonunu tamamlamak ve "gerçek kiliseyi" oluşturmak için son peygamber olarak gönderildiği iddiasındadır.³⁸ İbn Nedim, Maniheizmin İnanç esaslarını; Nur cennetlerinin kralına (Tanrı), onun nuruna, kuvvet ve hikmetine inanmak şeklinde ifade eder. Onun nuru, güneş ve ay; kuvveti, hava, rüzgar, nur, su ve ateşe hakim olmak, hikmeti ise mukaddes dindir.³⁹

Maniheizm'e göre yaratılıştan sonra insanın en önemli görevi, karanlıkta hapis kalan nur parçalarını esaretten kurtarmaktır. Bu işte bazı semavi kuvvetler de ona yardım eder. Çünkü insan, karanlık alemin hükümdarının dünyaya getirdiği bir mahluktur ve Adem'deki nurani unsurların daha fazla parçalanarak zayıflaması için Havva'yı yaratmıştır. Bunun için ilahi zat (İsa), Âdem'e züht ve riyazette yaşama nasihati vermiştir.⁴⁰ Ayrıca Maniheizmde on tane Farz vardır. Bunlar: Puta tapmayı ret etmek, yalan söylememek, cimrilik yapmamak, adam öldürmekten kaçınmak, zina yapmamak, hırsızlık yapmamak, sihir yapmayı öğrenmek, sebepleri bilmek, inançta ve amelde gevşeklik göstermeyip çoğaltmak.⁴¹ Belirtilen bu kurallar bazı kaynaklarda Mani'nin on emri olarak da ifade edilir. İçerik olarak da Hz. Musa'nın on emrine benzemektedirler.

A.Ş Schimmel, Maniheizm'in başlıca özelliği olarak Mani'nin bildirdiği hikmeti, gezdiği ülkelerde hakim olan dinlere uydurulması şeklinde ifade eder. Mani, o dönemde Budizmi benimseyen Türkistan'da

³⁶ Zındık kavramı, küftü gerektiren inançlar taşıdığı halde Müslüman görünen kimse manasında kullanılır. Kelime Farsça olup III. Asırda ortaya çıkan Mani ve Zerdüşt'e ait metinler üzerinde farklı teviller yapan ve bunlara inananlara zındık denilmiştir. Arapça'da ince düşünceli çok kurnaz manalara gelir. Bu kelime Müslümanlar arasında ilk önce Irak'ta 125 (742) Ca'd b. Dirhem'in idamı dolayısıyla kullanılmıştır. Buna göre dualizmi benimseyen Maniheizme inanan kimse demektir. Zındık; zamanın ve dolayısıyla maddenin ölümsüzlüğüne inanan, kâinatın oluş ve işleyişini zamana bağlayan kimselerdir. Geniş bilgi için bkz: Bekir Topaloğlu, "Zındık" *İA*, M.E.B., İstanbul, 1988, XIII, 558-561.

³⁷ İbn Nedim, 410; Bu konuda, Mani'nin yolunda giden İbnu'l-Mukaffa ve Abdu'l-Kerim b. Ebi'l-Avcae gibi kişiler, Allah'ın adaleti konusunda Müslümanları şüpheye düşürerek "ikicilik" telkin etmişler. Mani'nin ahlakını hoş göstermeye çalışıp bazı zayıf tabiatlı kişileri kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Bkz: Biruni, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, *Kitabu't-Tahkik ma li'l-Hind*, Hindistan, 1958, 220; Tümer, 152.

³⁸ Küçük, vd, 130.

³⁹ İbn Nedim, *Fihrist*, 407-408.

⁴⁰ Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara, 1999, 96-97; Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, XXVII/ 575.

⁴¹ İbn Nedim, 405; Şehristani, I, 293, Şehristani yukardaki emirlere ilave olarak, kendine yapılmasından hoşlanmadığın bir şeyi başka bir canlıya yapmamayı da Mani'nin emirleri arasında belirtiyor.

Budizm'in sembollerini kullanmış, batıda ise Hıristiyan inancına uygun fikirler geliştirmiştir. Hatta Hıristiyanların yaşadığı bölgelerde kendisinin İsa'nın vaad ettiği "teselli verici" (Faraklit), Budist çevrelerde ise Budda'nın sözlerini kullanarak insanlığın kurtuluşu için gerekli olan gizli gerçekleri vahiy etmek için gönderildiğini iddia etmiştir⁴². Mani'nin bir İncil'e sahip olması ve kendisini Faraklit olarak nitelendirmesi, Hıristiyanlıktan aldığı unsurlar olarak;⁴³ insan ruhunun ölümden sonra bir hayvan veya boş bir surete geçeceği fikri Hint kökenli tenasüh düşüncesinden alınmış kabul edilir.⁴⁴ Kısaca Mani, Mecusi dualizmi, Hıristiyanlık ve Hint dinlerinden faydalanarak ve bunlardaki bazı fikirleri birleştirerek yeni bir dini düşünce elde etmiştir. O, Budda'nın Hindistan'a, Zerdüşt'ün İran'a, İsa'nın batıya, kendisinin de içinde bulunduğu nesle gönderildiğini iddia etmiştir.⁴⁵ Mani'nin başlıca arzusu, eski çağ düşüncelerini kaynaştırarak evrensel nitelikte bir kurtuluş doktrini kurmak olarak ifade edilir.⁴⁶

1- Tanrı İnancı

Maniheizm'de Tanrı inancının özünde dualizm yer alır. Bu dualizm, ezeli ve ebedi iki asli prensip (Işık ve Karanlık) ile üç zaman tasavvurundan oluşur. Kuzeyde ikamet eden ve Işık âleminin hakimi olan Işık tanrısı; "Yüceliğin Babası", "en kutsal Baba" ve "Işık Âleminin/Cennetin Kralı" bir tanrıdır. İlahilik, güç, bilgelik gibi çeşitli kudretlere sahip olan Işık Tanrısı, hayat sahibi, ezeli, ebedi, yaratıcı ve var edendir. Söz konusu tanrı, kendisini, akıl, düşünme, idrak, kurgu ve tefekkür gibi beş soyut ilke ile açıklamaktadır. Karanlık Âlemi, yapı olarak Işık Âlemine benzemekte ancak başında Karanlık Tanrısının bulunması ile Işık âleminde ayrılmaktadır. Güneyde ikamet eden duman, ateş, rüzgâr, su ve karanlık olmak üzere "beş âlem"e sahiptir. Karanlık tanrısının etrafında sayısız kötü varlıklar ve beş kötü âlem vardır. Karanlık âleminde; olumsuz nitelikler ile birlikte ölüm zehiri olarak adlandırılan bir duman ve maddeyi temsil eden ölüm ağacı bulunmaktadır. Karanlık âlemi, tabiatı gereği Işık dünyası ile sürekli çatışma halindedir.⁴⁷

Maniheizm'in farzları arasında dört büyüğe iman etmek de yer alır. Dört büyükler: Allah, onun nuru, onun kuvveti ve onun hikmeti'dir. Allah'ın adı, Melik-i Cennan-ı Nur'dur. Onun nuru güneş ve aydır. Onun kuvveti beş melektir. Onlar: ruh (rüzgar), hava, ışık, su ve ateştir. Allahın hikmeti mukaddes dindir. Dinin beş anlamı vardır. Bunlar; rüya yorumunu yapanları dikkate almak, ilim erbabından faydalanmak, akıl erbabından dinlemek,

⁴² Geniş bilgi için bkz: Schimmel, 95, 97; S. G. F. Brandon, *A. Dictionary of Comparative Religion*, London, 1975, 425; Schimmel, 97; Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, XXVII/ 575.

⁴³ Biruni *Asaru'l-Bakiye*, 23, 207.

⁴⁴ Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 237; Güngör, 157.

⁴⁵ Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 207; Tümer, 192-193

⁴⁶ Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, (Çev: Samih Tiryakioğlu) İstanbul, 1998, 107.

⁴⁷ Küçük, vd., 131; Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, XXVII/ 575.

gayb erbabını doğrulamak, zekâ erbabını (gelecek için öngörü sahiplerini) dinlemek⁴⁸ şeklinde sıralanır.

Mani, kitabı “Şaburkan”ın girişinde şöyle diyor: “Nur âleminin meliki, kendi âleminin her yerindedir, hiçbir şey ondan ayrı kalmaz. O, hem açık hem de gizlidir, onun sınırı yoktur. Onun sınırı, kendi arzının bitişi ve düşmanlarının arzının sınırı ile sınırlıdır”. Bazıları bu iki aslın karışması ile o ikisinin ruhlarının değil bedenlerinin oluştuğu düşüncesindedir. Çünkü âlemde güneş, ay ve gündüz gibi karışmamış saf pek çok varlık vardır. Bunlar saf nurdur. Batıl olan da saf zulmettir.⁴⁹

2- Kitap İnanıcı

Dinlerde kitap, öğreti açısından önemli bir unsurdur. Bu anlamda kitabı dinler kutsal metinlerini muhafaza noktasında çaba sarfetmişlerdir. Maniheizm de kitapları olan bir din olarak kendisini takdim etmektedir. Maniheistlere göre Mani, Zerdüşt, Buda ve İsa'nın öğretilerini yazıya geçirememesi sebebiyle onların başarısızlıklarından ders çıkarmıştır. Bu çerçevede Mani, dinin kutsal yasasını oluşturan yedi kitabı da bizzat kendisi yazmış, resim ve figürlerle de süslemiştir. O dönemin Farsçasıyla yazdığı ilk kitap olan Şaburkan hariç, diğerleri Süryanice veya Doğu Aramice dillerinde kaleme alınmıştır. Bu eserlerden geriye çok az şey ve onlar da yalnızca çeviri olarak kalmıştır; ama bu çeviri parçalarının ulaştığı dillerin sayısı ve çeşitliliği (Sogd dili, Kiptice, Türkçe, Çince vb), Maniheist inançların yayılma başarısını kanıtlamaktadır⁵⁰. Mani taraftarlarının elinde Hıristiyanların elindekinden baştan sona farklı bir İncil de vardır. Bunların her biri, kendi elindeki İncil'e göre hareket eder, onu doğru bilir, Mesih'in o hal üzere bulunduğunu zanneder; diğerlerini batıl ve onların yolunda gidenleri de yalancı görürler.⁵¹ Maniliği geniş bir şekilde inceleyen Biruni, o'nun kitaplarından; Şaburkan, Kenzu'l İhya, Sifru'l Esfar, Sifru'l Cebabire, Kitabı'l Sifri'l Esrar ve bir çok risalesinden bahseder.⁵² İbn Nedim'in Fihrist'inde belirttiği Mani'nin kitapları ise şunlardır⁵³:

⁴⁸ İbn Nedim, 405.

⁴⁹ Kadı Abdülcabbar, Ebu'l Huseyin, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid, el-Fıraku Gayr el-İslamiyye*, (Tahkik: Mahmud Muhammed Kasım), Tarihsiz, V, 14; Şehristani, I, 293.

⁵⁰ Eliade, II, 435-436; Gündüz, “Maniheizm”, *DİA*, XXVII/ 275; Rudolph, 383-384; Maniheist halkın tabiatı akıldan ziyade duygulara yönelik olduğu için heykel yapıp kitapları resimlerle doldurmuşlardır. Tümer, 144; Gardner and Lieu, 151-153.

⁵¹ Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 24.

⁵² Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 208; Biruni, *Tahkik*, 19; Mani'nin kitapları: Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Pragmateia, Sırlar kitabı, Devler kitabı, Mektuplar, İlahiler ve Dualar şeklinde de belirtilir. Sarıkçıoğlu, 154; Bir başka yerde Mani'nin kitapları 1. *Sahberden*, Mani bu kitapta kötü insanları tanıtır. Ahriman'ın bu kötü insanların arasına girip onları aldattığını anlatır 2. *Sendokojine*, Mani Sendokojine'de iyi insanları ve iyilikleri anlatır. Aydın ve aydınlıkla onların mutluluğunu anlatır. 3. *Riya Rast*, Doğru yolu ve doğru olanları anlatır. 4. *Olperesti*, Mani, Olperesti 'de inanç, düşünce ve kalp temizliğini anlatır. 5. *Veşarti*, O dönemdeki dinleri ve geçmiş din ve peygamberleri anlatır. 6. *Nivista Gernasa*, Mani bu

1- Kitabı'ı Sıfrul Esfar. Bu kitabın bablarından bazıları şöyledir: Deysanilerin babı, Gönül verenlerin babı, Ermile oğlu babı, Yahudilerin çarınıha gerdiği, çarınıha gerilmiş Mesih Mani, İsa'nın Yahudiler arasında kendi nefesine şahitlik etmesi babı, Yemin şahitliği babı, Yedi ruh babı, yok olan dört ruh babı, Gülme babı, Âdemin İsa'ya şahitliği babı, Dinden çıkma babı, Deysanilerin ruh ve beden konusundaki babı, Alemin korunması babı, Kıyamet babı, Peygamberler babı vb.

2- Kitabı'ı Sıfrul Cebabire

3- Kitabı'ı Feraidu'l Semmain; Semainlerin (Dinleyici) farzlarına dair bilgi, Semainlerin bozulması ile ilgili bab, Huta'nın bozulmasına dair bab.

4- Kitabı'ı Şaburkan

5- Kitabı'ı Sıfrul İhya

6- Kitabul Faraknatiya

Mani ve kendisinden sonraki İmamların risaleleri ise; Risaletü'l Asley, Risaletü'l Kübera, Risaletü'l Azime, Risaletü'l Kadal Adl, Risaletü'l Fitkul Azime, Risaletü'l Ma'budiyye, Risaletü'l Yuhanna fi't-Tedbiri Sadaka şeklinde sıralanır⁵⁴. Mani'nin kitapları ile ilgili Yakubi, onun, "Kenzul İhya" olarak isimlendirilen kitabını iki aslı ispat için yazdığını ve kitapta, nefiste kurtuluş olan şeyleri nur, fesat olanları da zulmet olarak belirtir. Burada kötü fiilleri zulmete nispet etmiştir. "Şaburkan" olarak isimlendirdiği kitapta ise nefsi, kurtulan ve şeytana karışan olarak nitelendirir. Şaburkan'da sebepler (illet) ve felek düz olarak kabul edilir ve yine onda âlem akan bir dağın üstündedir ve yüce felek onun etrafında döner. Kitab-ı Huda ve Tedbir de on iki tane İncil vardır. Her bir İncil de bir harfle isimlendirilmiştir. Bu kitapta namaz ve ruhun kurtuluşu için gerekli olan şeyler yer alır.⁵⁵ Manihsitlerde, nuru kurtarmak için en önemli vasıta, nur parçalarını ihtiva eden ilahî ve duaları söyleyip mukaddes kitapları okumaktır.⁵⁶

3-Peygamber İnanıcı

Maniheizm'de Peygamberler, tanrının insanlara gönderdiği elçilerdir. Mani de bu peygamberlik müessesesinin son halkasıdır. İbn Nedim, Tanrının Maniye şöyle söylediğini rivayet eder: "Benden ve seni peygamber olarak seçen Rab'den sana selam olsun. Senin görevin insanları hakka çağırarak ve hakikat ile müjdelemek ve buna gücünün yettiği kadar çaba göstermektir."⁵⁷

kitabında tanınmış insanları, pehlivanları, ülkeleri için mücadele edip ölüme kadar savaşmış olan kahramanları tanır. <http://www.dunyadinleri.com/maniheizm.html>, 15.03.2009.

⁵³ İbn Nedim, 408-409; Mani'nin kitapları hakkında ayrıca bkz: Güngör, 157-158.

⁵⁴ İbn Nedim, 409.

⁵⁵ Yakubi, I, 160.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: Schimmel, 98.

⁵⁷ İbn Nedim, 399.

Maniheistlere göre; ilim ve hikmetle gönderilen ilk peygamber Adem Peygamber'dir. Ondandır Şis, ardından da Nuh ve İbrahim gönderilmiştir. Mani, Buda'nın Hind diyarına, Zerdüş'tün İran'a, Allah'ın kelimesi ve ruhu olan İsa Mesih Rum ve Magrib topraklarına gönderilmiş, ardından Pavlus da buralarda görevlendirilmiştir.⁵⁸ İbn Hazm, Maniheistlerin sadece İsa, Zerdüş ve Mani'yi peygamber olarak kabul ettiklerini belirtmektedir.⁵⁹ Mani'nin Sıfrul Esrar isimli eserinde peygamberlerin mucizelerini eleştirdiği de ifade edilir.⁶⁰ Şehristani, Hatem-i Enbiya'nın Arap topraklarında çıkacağını; Maniheistlerin ifade ettiğini belirtiyor.⁶¹ Ancak bu bilgiyi sadece Şehristani vermektedir.

4- Ahiret ve Kurtuluş İnancı

Maniheizm'de dualist anlayış, ahiret inancında kendini gösterir. Maniheizm'e göre, ruhların yeryüzünden ve bedenden kurtularak Işık Âlemine yükselmesi ile dünyada zulüm, şiddet ve kötülük artacaktır. Çünkü bedende esir olarak yaşayan ışık unsurları dünyayı terk ettikçe, yeryüzünde daha az ışık unsuru kalacak ve böylece iyilik de barış da azalacaktır. Böyle bir ortamda da yalancı peygamberler "Yalancı Mithra" (deccal) ortaya çıkacak ve insanları saptırmaya çalışacaktır. Bu süreçte dünyanın sonuna yaklaştığının habercisi olan büyük savaş ve neticede de dünyada günah ve kavga ortamı oluşacaktır.⁶²

Ahiret gününde, iyilik ve din için mücadele eden insanın koruyucuları vardır. Sıdıklar için de koruyucular vardır. Onlar öldüğü zaman ilahlar onlara da gelir, sonra şeytanlar gelir. O ilahlardan yardım ister. Bu sırada kişi "ben, iyilik yapmak, dini korumak ve Sıdıklara yardımcı olmak uğruna öldüm" der. İlahlar da onu şeytanlardan kurtarırlar. O, rüyasında korkunç şeyler gören bir insan gibi, âlemde (berzah âlemi) kalır. Böylece bu âlemde ruhunu ve nurunu temizleyinceye kadar kalır. Sonra temizlenince Sıdıklara katılır ve onların elbiselerinden giyer.⁶³ Bağdadi de Mani'yi referans

⁵⁸ Şehristani, *Milel*, I, 294; Kadı Abdulcabbar, Maniheistlerin peygamberlerle ilgili düşünceleri olarak bu bilgilerin yanı sıra son evrensel peygamber olarak Mani'nin gönderildiğine inandıklarını belirtiyor. Geniş bilgi için bkz: Kadı Abdulcabbar, *Muğni*, V, 14.

⁵⁹ İbn Hazm, I, 36.

⁶⁰ Yakubi, I, 161.

⁶¹ Şehristani, *Milel*, I, 294.

⁶² Geniş bilgi için bkz: Küçük, vd., 133; Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, XXVII/ 576.

⁶³ Mani'ye göre bir mümin (Sıdıkin) öldüğü zaman, Kadim İnsan (Tanrı), Nur İlahını ona Hakim el- Hadi suretinde gönderir. Onunla birlikte de üç ilah vardır. Onlarla birlikte de zekat vardır, giysi vardır, başa konan tac vardır ve Nur-u İklil (Nuru temsilen başa konan bir şey) vardır. Üç melek ve üç İlah ile birlikte O Sıdıka benzer bekar bir adam gelir. Ona hırs şeytanı ve diğer şeytanlar gösterilir. Sıdık, onları görünce Hakim suretindeki ve diğer üç ilahı yardım ister. Bu ilahlar ona yaklaşır, şeytan da ilahları görünce ondan kaçır. Sıdık böylece alınır ve taci, iklili ve elbisesi giydirilir. Ve eline küçük bir su testisi verilir. Onu ay gezegenine çıkarırlar ve Kadim insanın (Tanrı) huzuruna çıkarırlar ve canlıların anası Nehhehe'ye çıkarırlar. Hayatın başlangıcında olduğu gibi Cennetlerin Nuru = Tanrı'nın (Cennan-ı Nur) huzuruna çıkarılır. Sonra ceset terk edilir (atılır). Sonra su, ateş ve rüzgar güçleri; güneş, ay ve Nurların ilahları tarafından oradan alınır. Sonra

göstererek; bedenden ayrılan ruhları; doğruların ruhları ve sapıklığa düşenlerin ruhları şeklinde iki çeşit olarak belirtmektedir. Doğruların ruhları bedenlerinden ayrıldığı zaman, sabahın yönetiminde feleğin üstündeki Nur'a gider ve orada ebedi mutluluk içinde kalır. Sapıklığa düşenlerin ruhları ise, bedenlerinden ayrıлып Yüce Nur'a kavuşmak istedikleri zaman, aşağıya ters yüz edilir ve zulmetin pisliklerinden temizleninceye kadar hayvanların bedenlerine geçerler; sonra Yüce Nur'a kavuşur.⁶⁴ Maniheist yazılarda, yedi gök katının her birinde bulunan "gümrükler"den ve göksel yolculuğa çıkan ruhun yanında taşıdığı "mal"ları (dini erdemleri) inceleyen "gümrükçüler"den söz edilir.⁶⁵

İbn Nedim'e göre; hırs ve şeytanın istila ettiği günahkâr kişi öldüğü zaman, şeytanlar oraya gelir, onu alır ve ona azap eder ve korkunç azabı ona gösterirler. Sonra ilahlar gelir. Günahkâr insan, ilahların kendisini kurtarmaya geldiğini sanır. Hâlbuki ilahlar onu, fiilleri ve Sıdıklara yardımı kestiği için uyarmaya gelirler. O, âlemde bu şekilde son ana kadar kalır ve sonunda cehenneme atılır. İnsan öldüğü zaman ruhları üç gruba ayrılır.⁶⁶

1- Cennetlere gidenler; Sıdıklardır.

2- Âlem ve Ehvala (Berzah alemi ve oradaki korkulara) gidenler; dini koruyan ve Sıdıklara yardımcı olanlardır.

3- Cehenneme gidenler; bunlar da günahkârlardır.

Tüm gnosistlerde⁶⁷ kurtuluşa giden yol insanlık halinin kesin bir çözümlenmesiyle başlar. İnsan yalnızca bu dünyada yaşadığı, yani bedenlenmiş bir varoluşa sahip olduğu için acı çeker. Başka bir deyişle, insan kötülüğün pençesinde yaşar. Kurtuluş için tek çare gnosisle sağlanabilir. Gnostik öğretiye uygun bir yaklaşımla, kötülüğün egemen olduğu bir kozmos, aşkın ve iyi Tanrı'nın değil, ancak onun düşmanının eseri olabilir. O halde dünyanın varlığı, daha önceki, kozmos öncesi bir halin ön kabulünü beraberinde getirirken, insanın

bunlar güneşe yükseltilir ve ilaha katılır. Onun zulmet (karanlık) cesedi cehenneme atılır. Geniş bilgi için bkz: İbn Nedim, 407-408.

⁶⁴ Bağdadi, Ebu Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev: Ethem Ruhi Fırlı), Ankara, 1991, 208-209.

⁶⁵ Eliade, II, 460.

⁶⁶ Âlemin yok olmasından sonra ahirette, kadim insanı, doğudan Cediy ve Beşir aleminden, büyük yapıcı Yemen tarafından, hayat ruhu da batıdan gelip bir araya gelirler. Yeni cennet denilen büyük yapının karşısında durur, ateşi tavaf eder ve cennete bakarlar. Sonra cennetlerden bu nura Sıdıklar gelir ve orada otururlar. Onlar ilahların birleşmesi için acele ederler ve ateşin etrafında beklerler. Sonra kötülük fiiline bakarlar. Bu fiilleri ateşin içerisinde değiştirmeye çalışırlar. Bu ateşin sıdıklara zarar vermesi mümkün değildir. Günahkârlar, Sıdıklardan yardım isteyince, yardım etmezler, sadece günahkârların menfaatine bazı uyarılarda bulunurlar. Sonra da bu günahkârların pişmanlığı, gâm ve kederi artar, bu durum sonsuza kadar böyle devam eder. İbn Nedim, 408.

⁶⁷ Gnosis: Yunanca "bilgi, hikmet ve marifet" anlamlarına gelir. Gnostik geleneklerde kişinin kurtuluşu için bilmesi şart olan gizli kutsal bilgi; tanrının gerçekliği, âlemin hakikati ve ruhun yapısıyla ilişkili esoterik bilgi. Gnostik ise; âlem, insan, tanrı ve kurtuluşa ilişkin esoterik ve mistik kutsal bilgiye sahip olduğunu iddia eden kişi ya da akım anlamına gelir. Bkz: Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara, 1998, 143.

içinde bulunduğu günahkar durum da yüce bir mutluluk içindeki bir başlangıç halini gerektirir.⁶⁸

Diğer gnostik sistemlerde de olduğu gibi, kurtuluşun üç evresi vardır: Uyanma, kurtarıcı bilginin vahy edilmesi ve *anamnesis* (edinilen bilgilerle kimliğini hatırlama). “Adem kendini inceledi ve kim olduğunu bildi...” “yeniden akıllanan kutlu kişinin ruhu dirildi”. Bu soteriyolojik (kurtuluşa yönelik) senaryo, o zamanki ve gelecekteki tüm gnosis yoluyla kurtuluşların örneği olur. Dünyanın sonuna dek, ışığın yani tanrısal ruhun bir bölümü, dünya zindanının duvarları içinde, insanların ve hayvanların bedeniyle tüm bitki türlerinde kapalı kalmış diğer bölümü uyandırmaya, dolayısıyla kurtarmaya çalışacaktır. Acı çeken İsa’nın, çarmıhı için de büyük oranda tanrısal ruh barındıran ağaçlar kullanılır. Maniheizt Faustus’un ifade ettiği gibi, “her ağaca asılan İsa, insanların hayatı ve selametidir”. Dünyanın sürmesi tarihsel İsa’nın haça gerilmesinin ve can çekişmesinin uzamasına neden olmaktadır. Gerçi ışık parçacıkları, yani mutlu ölümlerin ruhları ay ve güneş “çanakları” tarafından sürekli gök cennetine taşınmaktadır. Ama diğer yandan, Mani’nin gösterdiği yolu izlemeyen, yani üremekten uzak durmayan herkes, nihai kurtuluşu geciktirmektedir. Çünkü ışık spermde yoğunlaşmıştır, o halde dünyaya gelen her çocuk bir tanrısal parçanın tutsaklığını uzatmaktan başka bir işe yaramaz.⁶⁹

Mani’ye göre nurun ayrışması ve kurtulmasına yardım eden şeyler, tesbih, takdis, güzel söz ve iyi işlerdir. Bunlar sayesinde nur parçaları ay feleğine doğru yükselir. Ay, bu parçaları, aybaşından ortasına kadar kabul eder, gittikçe dolar ve dolunay olur. Güneş de aynı şekilde ayın sonuna kadar yükselen nur parçalarını toplayarak bunları daha üste iletir. Bu süreç, bütün nur parçalarının en yukarıda bulunan saf nura ulaşmasına kadar devam eder. Bu âlemde hiçbir nur parçası kalmayınca kadar böyle olacaktır. Belki güneş ve ay tarafından ayrıştırılamayan birkaç nur parçası kalacaktır. İşte bu noktada yer küreyi taşıyan melek yukarı çıkar ve göğü çeken melek onu bırakır. Kâinat altüst olur. Ardından bir ateş yakılır ve alt üste karışır. Ateş içindeki her şeyi nura dönüştürünceye kadar yanmaya devam eder. Bu yanma 1468 yıl sürecektir.⁷⁰

Mani, “üçüncü zaman”ı, eskatolojik sonu betimlerken, tüm Asya’da ve Helenistik dünyada iyi bilinen kıyamet imgeleminden yararlanır. Dram, bir dizi korkunç sınavla (Maniheiztler buna “büyük savaş” adını verir) başlar, onu Adalet Kilisesi’nin zaferi ve son yargı izler; ruhlara, Mesih’in mahkemesinde yargılanır. Kısa bir egemenliğin ardından, Mesih, seçilmişler ve iyiliğin tüm kişileşmiş halleri göğe yükselecektir. Tutuşan ve 1468 yıl sürecek bir yangınla arınan dünya yok olacaktır. Son ışık parçacıkları da bir “heykel”in içinde toplanıp göğe çıkacaktır. Madde, tüm kişileşmiş halleri,

⁶⁸ Eliade, II, 436.

⁶⁹ Tanrısal Ruhun Düşüşü ve Kurtuluşu hakkında geniş bilgi için bkz: Eliade, II, 437-439.

⁷⁰ Şehristani, I, 293.

demonları ve kurbanları, lanetleriyle birlikte bir tür "top" içine hapsedilecek ve dev bir uçuruma atılıp, üzeri bir kayayla kapatılacaktır. Bu kez iki Töz arasındaki ayrılık kesin olacak; çünkü Karanlık bir daha asla Işık kırallığını istila edemeyecektir.⁷¹

C- Maniheizm'de İbadet

Maniheizm de çeşitli ibadetler bulunmaktadır. Maniheizmde ibadetler; oruç tutmak, bize ışığı gösteren güneşle aya dua etmek, vaftiz ve bir arada yenen yemekler şeklinde sıralanır. Dinleyiciler ve seçkinler şeklindeki iki ana gruptan oluşan Maniheistler, ibadetlerin icrasında farklılık arzeder. Seçkinler sınıfına mensup olan Maniheistler, günlük hayatta yedi defa, dinleyici konumundaki bir Maniheist ise günde dört defa ibadet eder.⁷² Maniheistler, maddi doğumla gelen pislikleri vaftiz ile temizlemeyi gerekli görmekteyler⁷³. Ayrıca Şehristani, Mani'nin, kendisine inanan kimselere, bütün mallarından öşür (onda bir) vermelerini, gece ve gündüz toplam dört vakit namaz kılmalarını ve Hakk'a dua etmelerini emrettiğini belirtir.⁷⁴ Diğer taraftan Maniheistlerin güneşe ve aya ibadet ettikleri konusunda Mani, diğer milletlerin kendilerini, Güneş'e ve Ay'a secde edip put edindiklerini zannettiklerini, hâlbuki Hz. İsa'nın da şahadetiyle, onların gerçek vücut âlemine bir geçit ve kapımız olduğunu bilmediklerini ileri sürmüştür⁷⁵. Mani Bu görüşünü Hintlilerin; ruhun yükselmesi ya Güneş'in ışığı, ya da ateşin aleviyle yukarı çıkması yoluyla olabileceğini, çünkü yukarı giden en kısa ve doğru yolun ateş ile ışıktan başka bir şey olmadığını söylemektedir.⁷⁶

Maniheistlerin İbadethaneleri beş kısımdan oluşur: a- Kutsal Kitap ve Resim salonu, b- Oruç salonu, c-ibadet ve tövbe salonu, d- okuma ve öğrenme salonu, e- hasta salonu. Söz konusu her bir mabette üç tane din adamı yer alır. Bunlardan bir grup, ilahlar ve adaklarla, ikinci grup; ödül ve teşvik işlerini yönetir. Üçüncü grup ise sadakalarla ilgilenir. Dini teşkilatları; İmam, dinleyiciler ve Seçkinler sınıfından oluşur. Seçkinler sınıfı kendi içinde Muallimler, Yöneticiler ve Dindarlardan

⁷¹ Eliade, II, 439; Şehristani, kendi döneminde Maniheist inancın liderlerinden biri olan Ebu Said el-Manevi'nin sözünü ettiği karışma süresi ile ilgili; kendi yaşadığı döneme kadar olan sürenin 11700 sene olduğunu, geriye sadece üç yüz sene kaldığını iddia etmiştir. Bunu söylediği tarih Hicri 271 yılıdır. Ona göre karışmanın süresi 12000 senedir. Kitabımızı H. 521 yılında telif ettiğimize göre geriye sadece elli yıl kalmaktadır. Onlara göre karışma yakında son bulacak ve nurun kurtuluşu başlayacaktır. Bkz: Şehristani, *Milel*, I, 294. Belirtilen tarih üzerinden yaklaşık 1.000 yıl geçmesine rağmen kurtuluş gerçekleşmemiştir. Kıyamet ve kurtuluş noktasında benzer fikirlere Yahudi, Hıristiyan ve İslam toplumlarında da rastlanır.

⁷² İbn Nedim, 405; Küçük, 134-135; Challaye, 108; Maniheist cemaat içerisinde vaaz, dini öğretileri talim, cemaati temsil etme ve ayinleri idare etme gibi işler seçkinler grubunun görevleri arasındadır. Geniş bilgi için bkz: Sarıçioğlu, 164.

⁷³ Pressense, 72.

⁷⁴ Şehristani, I, 238.

⁷⁵ Biruni, *Tahkik*, 479.

⁷⁶ Tümer, 158.

oluşur⁷⁷. Maniheizm'de mabet yeri Hıristiyanlıktaki gibi kilisedir. Mani tarafından oluşturulan kilise, ışığa eziyet etmekten sakınmak, ışığı temizleyerek geriye dönmeye çalışmak ve dünyada mevcut olan ışığı korumak amacı ile oluşturulan "son kurtuluş topluluğu"dur. Mani, gerçek kiliseyi kendisinin kurduğunu iddia etmiştir.⁷⁸

1- Namaz

İbn Nedim, Maniheizmlerin namaz vakitlerini: ilki zeval vakti yani güneş tam tepede iken, Güneşin zevali ile batışı arasında yani batma yönünde tam eğimli iken, Güneşin batmasından sonra ve Güneşin batımından üç saat sonra⁷⁹ şeklinde ifade etmektedir

Seçkinlerin yerine getirmekle mükellef oldukları namaz ve rekâtları ise şöyledir: 1- Amud namazı, zeval vakti kılınır 27 rekâttır. 2-Asr namazı, on bir rekât. 3- Atame namazı, 25 rekât. 4- yatsı namazı, güneşin batışından üç saat sonra kılınır. 5- Geceyarısı namazı, 30 rekât. 6- Fecr namazı, 50 rekât. 7- Beşir namazı, gecenin yarısı ile gündüzün başlangıcında kılınır, 16 rekâttır.⁸⁰

Maniheizmler ibadetlerinde Kuzey kutbuna yönelir. Çünkü onların inancına göre, kâinatın en yüksek noktası, gök kubbenin orta noktasıdır. Ancak Biruni, Maniheizm propagandacılarından olan "Kitabu'l-Bai" yazarının bir kibleye yönelmek ihtiyacında olan dinlerin mensuplarını, Allah'a dua için bir yöne yönelmeye ne lüzum var diye ayıpladığını, ifade eder.⁸¹ Bu bilgiye dayanarak Maniheizmlerde mutlak bir kible fikrinin mevcut olmadığını söyleyebiliriz.

Maniheizmlerin namazlarını nasıl kıldıklarını İbn Nedim Fihrist'de şöyle açıklar: kişi durgun veya akan suyla abdest alır veya mesh eder. Daha sonra ayağa kalkıp, Nir-i Azam'a (Tanrı) döner, akabinde beklemeden secdeye kapanıyor. Secde durumunda: "*Bizi hidayete erdiren Faraklit-i kutsarız, o, nurun elçisidir. O'nun koruyan meleklerini kutsarız. Neyir'in askerlerini tesbih ederiz*" der oturur. Sonra beklemeden ikinci kez secdeye kapanır. Yine secde esnasında "*Bizi hidayete erdiren Nir-i Mani (Kutsanmış Mani), seni tesbih ederiz. Sen ışığın kaynağısın, hayatın yaprağısın, büyük ağaçsın, sen her şeye şifasısın*" der tekrar oturur. Akabinde üçüncü kez secdeye gider. Secde durumunda "*Seni temiz bir kalp ile tesbih ediyorum ve büyük ilahı doğrulayan bir dil ile seni tesbih ediyorum. Sen nurların ve onun unsurlarının sahibisin. Ben seni tesbih ederim, seni takdis ederim, sen her şeyden büyüksün, sen çağrılanların en büyüğüsün. Seni ordularının tesbihi ile tesbih ederim. Seni tenzih ederim. Bütün bunları senin yüceliğin ve*

⁷⁷ Güngör, 159-160.

⁷⁸ İbn Nedim, 405; Küçük, 134-135.

⁷⁹ İbn Nedim, 407.

⁸⁰ Güngör, 160-161.

⁸¹ Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 231, Tümer, 169.

kelimelerinde yaparım. Çünkü sen bütünüyle hak, hayat ve iyilik olan bir ilahsın". Tekrar oturur ve dördüncü kez secdeye kapanır. Dördüncü secde de ise; *"Bütün ilahları tesbih ederim ve onlara secde ederim. Işık veren bütün meleklerle secde ederim. Bütün nurlara ve büyük ilahıtan gelen ordulara secde ederim"* der oturur. Sonrasında tekrar secdeye kapanır: *"burada secde ediyorum, bütün orduları tesbih ediyorum. Nurlanmış İlahları tesbih ediyorum. Karanlığı ortaya çıkararak ve onu yok eden nurlanmış İlahları tesbih ediyorum"* tekrar oturur ve altıncı secdeye kapanır. Burada *"Secde ediyorum, büyük ve yüce olan Münir babamı tesbih ediyorum. O ki âlemlerden gelmiştir"*. Bu şekilde on iki rekât namaz kılınır. Ancak on rekâttan sonraki iki rekâtı çeşitli tesbihatlarla tamamlanır. Bütün vakitlerde de namazların kılınışı aynı şekildedir, farklılık arz etmez.⁸²

2-Oruç

Maniheizm'de dine inanan herkes oruç tutmakla mükelleftir. İbn Nedim, Maniheizm'in ömür boyu her ayda yedi gün oruçlarının olduğunu ifade etmektedir. Oruç tuttukları vakitleri de şöyle belirtir: her ay, Güneş kavsa (yay haline) girince ve Ay'da tam dolunay olunca iki gün oruç tutarlar ve bu süre içerisinde hiç iftar yapmazlar. Diğer bir oruçları ise, hilali gördüklerinde iki gün oruç tutarlar ve yine hiçbir şey yemeden iki gün devam eder. Bir başka oruçları da; Güneş Oğlak burcunda olduğunda ve Ay da nur halinin üzerinden sekiz gün geçtikten sonra üç gün oruç tutarlar. Bu oruçta her gün iftar yapılır.⁸³ İftar edilmeksizin üst üste tutulan iki günlük oruçun Babil takvimine göre; 1- Birinci kanun 4-5; 2- İkinci kanun 1-2; 3- İkinci kanun 15-16 ve 4- Sonuncu orucun biri 28 günlük oruç ayının başı ve ortalarına rastlar. Bunun yanında Şubat ve Adar aylarında tutulan yıllık oruçları da vardır. Oruçlu kimse bilerek orucunu bozarsa günahkâr olur.⁸⁴

D- Ahlak esasları

Maniheizm'de ruhu bedeninin esaretinden kurtarmak ve onu ebedi mutluluğa ulaştırmak ancak ahlaki kurallara uymakla mümkündür. Bu amaçla Maniheizm, kendine özgü bazı ahlak kuralları geliştirmiştir. Maniheizm'de ahlak, kurtuluş doktrini ile doğru orantılıdır. Maniheizmlere göre, kurallara riayet edenler, öldüklerinde temizlenmiş olarak doğrudan ışık alemine yükselirler. Kurallara riayet etmeyenler ise düzelinceye kadar reenkarnasyona tabi olurlar. Buna göre ruhun yeryüzünden ve bedenden kurtulabilmesi, bazı kurallara riayet etmesine bağlıdır. Seçkinler için geçerli olan bu kurallar; "beş emir"den ve

⁸² İbn Nedim, 405-406; Suyun olmadığı durumlarda toprakla mesh şeklinde arınmanın yapıldığı ifade edilir. Bkz: Küçük, vd., 135.

⁸³ İbn Nedim, 407.

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz: Güngör, 161-162.

“üç mühürden” oluşur. Beş emir; oruç, dua ve sadaka vermek, yalan söylememek, herhangi bir canlıyı öldürmemek, et yememek, temizliğe ve saflığa dikkat etmek, mala, mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek, alçak gönüllü ve mütevazı olmak gibi hususlardan ibarettir. Üç Mühür; ele, dile ve duygulara hakim olmaktır.⁸⁵ Eline, beline ve diline sahip olma şeklinde formüle ettikleri ahlaki kurallar şöyle açıklanır.⁸⁶

1- Ağzın Mührü; Maniheistler ağzını kirletecek her türlü sözden, küfürden uzak tutmalı, başta et olmak üzere hayvani gıda maddeleri yememelidir.

2- Elin Mührü; her türlü canlıyı öldürmek yasaktır. Hırsızlık yapmak kesin bir surette haramdır.

3- Bütün cinsi ilişkiler yasaktır. Çünkü doğacak olan birçok beden, nur zerrecilerinin bu yeni bedenlere hapsolmasına sebep olacaktır. Bu da insanın kurtuluşunu geciktirecektir.

Evliliğin yasaklanması konusunda İbn Hazm, Maniheistlerin “evliliğin önlenmesiyle nüfus artışına engel olunacağını, böylece nur’un bedenlerde hapis kalmaktan kurtulacağı” inancının geçersizliğini, hayvanların birbirlerini öldürmelerine rağmen çoğalmalarının önlenemediği misaliyle açıklamaktadır. Bu durumda, nur’un, karanlıkta hapis kalan parçalarını kurtaramadığını söylemenin anlamsız olduğunu belirtir.⁸⁷

Biruni, Maniheistlerin iki tabakaya ayrıldığını, bunlardan birinci tabakanın şehvet, hırs gibi dünyevi hallerden el çeken seçkin zahitlerden, ikinci tabakanın da bunlara uyan ve dünyevi işlerle meşgul olan kimselerden meydana geldiğini söyler. Zahitlerin görevi irşad ve davettir.⁸⁸ Maniheistlerce ideal olan bir davranış tarzı, hiçbir hayvan öldürmemeyi, hiç bir bitkiye zarar vermemeyi, hatta toprağı sürmemeyi ve hasat yapmamayı önerir.⁸⁹

Maniheist bilginler, günde bir öğün yemek yemeyi, senede bir elbise ile yetinmeyi, namazı, zekâtı ve hakka çağırmayı farz kılmışlardır. Ayrıca adam öldürmek, yalan, cimrilik, zina, hırsızlık yasaklanmış ve sana yapılmasında hoşlanmadığın şeyi başkalarına yapmamayı emretmişlerdir.⁹⁰ İbn Nedim’e göre Maniheizm girmenin şartı, şehvet ve hırs duygularını kontrol altına almak, hayvan eti yememek, şarap ve evliliği terk etmek, su, ateş ve sihir gibi şeylerle eziyet etmemektir.⁹¹ Maniheistler, hayvan kesmeyi ve ona eziyet etmeyi uygun görmezler.⁹² Biruni, hayvan öldürmenin Hıristiyanlık, Maniheizm ve Hinduizm de mutlak olarak yasak olduğunu,

⁸⁵ Sarıkoğlu, 162, Küçük, vd. 133; Gündüz, “Maniheizm”, *DİA*, XXVII/ 576.

⁸⁶ Ahlaki esasları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Güngör, a.g.m., 162-164.

⁸⁷ İbn Hazm, I, 42.

⁸⁸ Biruni, *Asar*, 207-208, Tümer, 195.

⁸⁹ Sarıkoğlu, 162.

⁹⁰ Kadı Abdülcabbar, V, 14; Biruni de az yemek ve yılda bir elbise giymeyi eserinde ifade etmektedir. Biruni, *Asaru'l-Bakiye*, 208.

⁹¹ İbn Nedim, 407-408.

⁹² İbn Hazm, I, 36.

ancak insanlar, et yemeye hırslı olduklarından, bu husustaki yasağı dinlemediklerinden söz eder.⁹³

Maniheizm' göre; Haç'ta ızdırap çeken İsa, maddi dünyada dert çeken nurun bir sembolüdür. Nur parçalarının kurtulması, yalnız en sert ve müsamahasız züht ve takva ile gerçekleşir. Bu anlamda Maniheizme mensup "hususî" (seçkin) olarak isimlendirilen bir sınıf var ki, onlara para, yemek gibi hizmetleri yapan "muhib" sınıfı vardır.⁹⁴ Mani'nin müritleri iki çeşittir. Bunlarda cennetlik ya da yetkin olanlar evlenmiyorlar, şarap içmiyorlar, balık etinden başka et yemiyorlardı. Mümin ya da dinleyici olanlar ise evlenip normal bir hayat sürdürüyorlardı ama her türlü tamahtan ve yalancılıktan uzak durmak zorundaydılar.⁹⁵

Biruni, Maniheizmlerin ehli kitaptan Hıristiyanlara benzediklerini, Mani'nin "Kenzu'l İhya" isimli kitabına dayanarak, Tanrının askerlerinin bekâr olduğunu bildiriyor. Mani, Kitabı'l Rusul da ise mutluluk ülkesinde erkeklik dişilik olmadığını, bunların karanlık alemin tezahürleri olduğunu, ancak aydınlık alemin de onun taklidiyle oğul, dışı-erkek bağıntısının ortaya çıktığını söylüyor.⁹⁶ Mani, cinsiyetlerin ayrılmasını özellikle kötü birinin işi olarak saydığı için eksiksiz cinsel saflık ve bekârlığın önemini vurgulamıştır. Dinin kurallarına uygun ve yalnızca zevklerden el çekmiş bir yaşam yoluyla, biri bu kusursuzluğa erişebilir. O, her insanda ışığın bir kıvılcım olduğunu ve orada son kurtuluş umudumuzun yattığını öğretmiştir. Mani, yandaşlarını "duvarsız manastır düzeninin" temsilcileri olarak örgütlemeye çalışmıştır. O, düşünce, söz ve davranışların saflığında ısrar etmiştir. İnsanın kusursuzluğuna sıkı sıkıya inanır. Kuralları izleyerek herkesin "gittikçe kusursuzluğa doğru ilerleyeceğini ve her şeyden sonra, karanlık maddeden ayrılacak, tüm ışıltılı parçacıkların; en sonunda yeniden ışığın krallığına döneceğini öğretmiştir".⁹⁷

Mani, insanın düşmesinin, günahkârlığının nedenlerini, düşüşün ve tanrısal ruhun madde içindeki tutsaklığının farklı bölümlerini anlatarak açıklar. Maniheizm teoloji, kozmogoni ve antropogoni anlatıları "kökenler"e ilişkin her sorunun yanıtını verir gibi gözükmektedir. Maniheizmler, kendi öğretilerini daha gerçek yani diğerlerinden daha ilmi kabul ederler. Çünkü bu öğreti, gerçekliğin bütünü bir neden-sonuç zinciri içinde açıklar. Gerçeği söylemek gerekirse, Maniheizm ile eski ve yeni bilimsel maddecilik arasında belli bir benzerlik vardır. Her ikisine göre de, dünya, hayat ve insan bir rastlantının sonuçlarıdır. İki ilke arasındaki çatışma bile bir kaza sonucunda patlak vermiştir. Dünyanın oluşumundan insanın ortaya çıkışına kadar tüm "yaratılışlar", dramın kahramanlarının birinin ya da diğerinin savunma davranışlarından başka bir şey değildir. Mani düşüncesinde dünya,

⁹³ Biruni, Mani'nin hayvan öldürmenin yasaklığı konusunda Hintliler ve Hıristiyanların etkisinde kalmış olabileceği görüşündedir. Biruni, *Tahkik*, 467.

⁹⁴ Schimmel, 97.

⁹⁵ Challaye, 108.

⁹⁶ Biruni, *Tahkik*, 29; Tümer, 133.

⁹⁷ Taraprewala, 203-204.

şeytani bir tözden yaratılmıştır. İnsan, en tiksinti verici bedenler içindeki şeytani güçlerin eseridir.⁹⁸ İbn Nedim şeytanın tasvirini; başının aslan başı gibi, dört ayaklı, kuş gibi kanatları vb. şekilde yapmaktadır.⁹⁹

Beden, şeytani bir yaratılışa sahip olduğuna göre, Mani en azından "seçilmişler" in çok katı çile kurallarına uymasını ister, intiharı kesinlikle yasaklar. Öncüller, -iki ilke ve Kötülüğün ezeli saldırısı- bir kez kabul edildikten sonra, tüm sistemin ayakları yere sağlam basar. Tanrının düşmanına ait olan şeylere, yani Doğa, Hayat ve insan varoluşuna dinsel değer yüklenmemelidir. Gerçek din, şeytani güçlerin yaptığı zindandan kaçmak ve dünyanın, insanın nihai yok oluşuna hizmet etmesi demektir. Gnosisle elde edilen "aydınlanma" selamet için yeterlidir; çünkü mümini dünyadan koparan belli bir davranış biçimi geliştirir. Bazı simgesel hareketler (barış öpücüğü, kardeşçe selamlaşma, tokalaşma), dualar ve ilahiler dışında, ritüeller gereksizdir. Başlıca bayram olan "Bema", Mani'nin çektiği çilenin anısına ölüm yıl dönümü olarak yapılmakla birlikte, kurtarıcı gnosis öğretisini yüceltir.¹⁰⁰ Hıristiyan Paskalya'sına karşılık gelen Bema Bayramı, kırk gün oruç ve günah itirafı ile açılır. Bayram günü Mani'nin resmi, kürsünün üzerine asılır ve ilahiler kitabında bulunan dilek, övgü ve şükür ilahileri ile ışık elçilerine dua edilir. Yine Maniheizm'de ölüye yol göstermek amacıyla bir tür Ölü Ayini de vardır. Günahın gücünün farkında olma ve yeniden günaha düşme ihtimali Mani'nin öğretisini belirler. Şüphesiz ruh masum, iyi ve temiz olmakla beraber günah, beden ve yeryüzünde kendini gösterir. Ancak ışık tanrısının yardımı olmaksızın ruh, beden ve dünya formu içindeki karanlık güçlere karşı korumasız olduğu için dini emirlerle desteklenmelidir. Basit bir tövbe ruhun temizliği için yeterlidir. Bu nedenle günah çıkarma Maniheizm'de önemli bir müessesedir.¹⁰¹

E- Kozmogoni ve Kozmoloji

Mani'nin doktrininde dinin özünü oluşturan çok karmaşık bir kozmoloji söz konudur; ezeli nur sahasının yanında ezeli bir maddi saha mevcuttur. Başlangıçta yer gök ve bunlarda mevcut olan hiçbir şey yokken iki prensip vardı. Aydınlılar ülkesinde İyi prensip, bunun karşısında karanlıklar kralı bulunuyordu. Ancak iki düşmanın ortak bir sınırı vardı. Bir süre sonra karanlıklar

⁹⁸ Geniş bilgi için bkz: Eliade, II, 439-440; Maniheizm, ruhla aynı tutulan ışık, madde ile eşit tutulan karanlık arasındaki çatışmadan şeytanın meydana geldiği inancındadır. J. G. Davies, *The Early Christian Church*, London, 1965, 161.

⁹⁹ Geniş bilgi için bkz: İbn Nedim, 400.

¹⁰⁰ Eliade, II, 440-441; Maniheizm'in kutsal günlerden en önemlisi olan Bema, Mani'nin Şubat ya da Mart'ta ızdırıp çekerek öldürülmesi anısına oruç ve yıllık tövbe ayı olan 12. ayın sonunda seremoni ile kutlanır. Tören için, Işık elçisi Mani'yi temsilen beş basamaklı bir kürsü (Bema) hazırlanır ve üzerine Mani'nin resmi asılır. Burada çeşitli ilahi ve dualar okunur. Sarıkoçulu, 163; Gardner and Lieu, 237-238.

¹⁰¹ Rudolph, 392.

kıralı aydınlıklar ülkesini istilayı düşünmesi üzerine, aydınlıklar ülkesinin hükümdarı sahip olduğu beş elemanı (Biş Tengriler) savaşma kabiliyetine sahip olmadığı için Hayat'ın Anası insanı kadim-i yaratmıştır. Girdikleri mücadelede İnsan-ı kadim mağlup olmuştur. Daha sonra akli keşfeden insan-ı kadim, aydınlıklar ülkesine götürülmüştür. Ancak orada karanlıklar hükümdarının oğullarının tehditleri devam ederken müjdecî yaratılmıştır. Bu sırada karanlıklar hükümdarı erkek ve dişi varlıkları yaratır onlar arasında cinsellik yaşanır. Neticede bunların içine düştükleri durumdan dolayı canlı hayat başlar.¹⁰² Dualistik bir din olan Maniheizm, ruhla aynı tutulan ışık, madde ile eşit tutulan karanlık arasındaki çatışmadan şeytanın meydana geldiğine inanır.¹⁰³

Maniheist mitolojide üç yaratmadan bahsedilir: Bunlardan ilki kozmosun yaratılması, ikincisi maddi âlem olan dünya ve kutsal varlıkların yaratılması ve üçüncüsünde ise insanoğlunun yaratılması gerçekleşmiştir.¹⁰⁴ Bir başka kaynakta, ilk insan olan Âdem'in, şeytan tarafından ve günah işlenerek, şehvete kapılarak ortaya çıkarıldığı ancak Işık Tanrısının, bu insanın yüreğine mümkün olduğu kadar çok aydınlık ve iyilik koyduğu ifade edilir. Bu sebeple Mani'ye göre insan bedensel olarak şeytan'a benzer olarak yaratılmasına rağmen içinde aydınlığı ve iyiliği taşıyan bir varlıktır. Âdem'e eş olan Havva'yı da şeytan vermiştir. Havva'daki iyilik ve aydınlık payı, Âdem'dekinden daha azdır. Tanrının iyiliksever ruhu insanoğlunu kurtarmak için her türlü yardımı yapmış ve aralarında İsa'nın da bulunduğu iyilik elçilerini ve müjdecileri göndermiştir.¹⁰⁵ Bir başka yerde ilk insan Adem ile Havva'nın karanlık güçler tarafından yaratıldığı, bu yaratılmadan sonra "Yüce Işık Tanrısı'nın" Adem'e gerçeği anlatmak ve kurtuluş yolunu göstermek amacıyla İsa'yı elçi olarak gönderdiği ifade edilir. İsa, ilahi çağrıda bulunmak için Âdem'e gelmiş ve Âdem de bu çağrıya olumlu cevap vermiştir. Bu cevaptan sonra İsa; Âdem'e "kurtarıcı ilahi bilgi"yi getirmiş, onun kendi mahiyeti ile ilahî âlem hakikatini kavramasını ve kurtuluşu kazanmasını sağlamıştır.¹⁰⁶ Maniheist mitolojide ilk insan Gehmurd (Gayomart) kötünün

¹⁰² Gök kubbeye bağlı kalan karanlıklar hükümdarının kızları tabiatları gereği hamile iken Müjdecinin şekli görmesi ile çocuklarını yeryüzüne düşürdüler. Yeryüzüne düşen çocuklar, daha önce görmüş oldukları Müjdecî'nin şeklini düşünerek "Daha önce gördüğümüz şekil nerededir?" diye birbirlerine sordular. Bu durum karşısında karanlıklar hükümdarının oğlu Saclas'ın "Bana oğullarınızı ve kızlarınızı verin. Size daha önce gördüğünüz gibi bir şekil meydana getireyim" dedi. Onlar da Saclas'ın dediğini yaptılar. O da erkekleri yiyip, dişileri karısı Narael'e verdi. Saclas'la Namrael'in ilişkilerinden bir erkek çocuk doğdu. Ona Adem (Adam); bir de kız çocuğu dünyaya geldi ona da Havva (Eva) adını verdi. Evrenin ve insanın yaratılışı hakkında geniş bilgi için bkz: Güngör, 153-157.

¹⁰³ J. G. Davies, 161.

¹⁰⁴ Bu yaratmanın evreleri hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmet Ali Ataç, "Manichaeism and Ancient Mesopotamian" "Gnosticism", *Koninklijke Brill NV*, Leiden, 2006, *Janer* 5, 5-6, vd. online-www.brill.nl.

¹⁰⁵ "Maniheizm", *Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964, 110-111.

¹⁰⁶ Küçük, vd., 131.

saldırısına karşı direnişin komutanı¹⁰⁷ olarak ifade edilirken, İbn Nedim, Maniheiztlerin İlk İnsan olarak Âdem'in; hırs, şehvet ve günahın birleşmesinden dünyaya geldiğini, sonra Havva daha sonra da Kahin ve Habil'in dünyaya geldiğini belirtir.¹⁰⁸

Yaratılıştaki iyilik ve kötülük mücadelesi; Kadim insanın en derinlere indiği ve burada karanlık askerlerinin ilişkilerini kopardığı ve sonra ayrılıp güneysdeki yerine yükseldiği şeklinde de anlatılır. Sonra bazı melekler esir edilip zulmet bölgesine götürülür. Sonra oraya nur bölgesinden, nur ve karışık cüzler âleminin arasında havada güçlü bir melek dikilir, bu cüzleri nura doğru iter. Nur âleminin sahibi bazı meleklerle bu âlemin bu cüzlerle yaratılmasını emreder. Sonra onlar bu feleğin altında bu cüzlerden oluşan on gök ve sekiz yer yaratırlar. Şeytanlar yerlerin altından yer edinirler, sonra baş şeytan da bu burçlardan semaya girmek ve meleklerle hükmetmek ister. Nur da engel olup insanları kurtarır. Gökleri taşıyan ve yeri yükselten melekler vardır. Sonra hava, yerin en dibinden göklerin en tepesine yükselir. Bu sırada Mani, "Babamız yüceliği ile Hemame ve ifritleri ile savaşacak meleklerle nur ve zulmetten karışmış olanları hapsedmesini ve onunla âlemi inşa etmesini emreder".¹⁰⁹

Nur meleği bu karışmayı görünce meleklerinden birine emir vermiş ve bunun akabinde içinde bulunduğumuz âlem mevcut haliyle yaratılmıştır. Nur türlerinin zulmet türlerinden kurtulması bu sayede olacaktır. Güneş, ay ve diğer yıldızların varlığı da zulmet parçaları içindeki nur parçalarını saflaştırmak içindir. Güneş, sıcakın şeytanlarına karışan nuru ayırıştırırken ay, soğukun şeytanlarına karışmış olan nuru ayırıştırır. Yeryüzünde bulunan nesim (ruh) ise yükselmeye devam etmektedir. Çünkü o, tabiatı gereği kendi âlemine dönmek için yükselecektir. Aynı şekilde nurun bütün parçaları da yükseliş içindedir. Zulmetin parçaları ise aşağı doğru çökmektedir. Bu hareketler devam ettikçe ayrışma ve nurun kurtuluşu gerçekleşecek, karışma son bulacaktır. İşte bu noktada terkipler çözülecek ve her şey kendi tabiatına geri dönecektir. Kıyamet ve yeniden doğuş da budur.¹¹⁰

F- Dualizm Anlayışı

Maniheizm öncelikle bir gnosisttir ve bu özelliğiyle gnostik hareketin bir parçasıdır. Ancak Maniheizm de dualizmin farklı yorumlarını görüyoruz. Mani, her şeyi dualizme bağlamıştır. Onlara göre, âlem, kadim olan iki asıdan

¹⁰⁷ Eliade, II, 376; Maniheizm'e göre, beş ışıktan oluşan ilk insan, karanlığın iblisleri tarafından yenilgiye uğrattılıp parçalanmıştır. O zamandan beri beş ışık, şeytani yaratıklar olan insanların içinde (özellikle er suyunda) tutsaktır. Bkz: Eliade, III, 311.

¹⁰⁸ İnsanın yaratılışı hakkında Geniş bilgi için bkz: İbn Nedim, 402-403.

¹⁰⁹ Maniheiztlerden bazıları nur-zulmet ilişkisinde; nur âleminin meliki, kendi âleminin bütünündedir ki hiçbir şeyin ondan bağımsız olamayacağını, bazıları da onun kendi âleminin ortasında olduğunu söylemişler. Kadı Abdulcabbar, V, 13-14; Şehristani, I, 293; Schimmel, 96.

¹¹⁰ Şehristani, I, 292-293.

yaratılmıştır. Bu iki asıldan biri nur, diğeri zulmettir. Her ikisi de ezeldir. Ona göre her şey, kadim olan bir asıldan kaynaklanır. Hadis olan asıllardan hiç bir şey var olamaz. Bu ikisi ezelden beri güçlü, idrak edici, hisseden, işiten ve gören olarak varolmaya devam eder. Buna rağmen nefis, suret, fiil ve tedbir noktasında iki asıl birbirine zıttır. Konum bakımından adam ve gölgesi gibidir.¹¹¹ Nur, ezelden beri kuzey yönünde üstündür, zulmet de güney yönünde aşağı seviyededir. Güneş ile gölgenin teması gibi aralarında bir fasıla olmadan onlar buluşurlar. Bazıları; aralarında bir boşluk olduğu halde komşu olarak buluştukları görüşündedir.¹¹²

Makdisi (öl:355/965), Dualistlerin, sonsuz birer cisim olan nur ve zulmetin birleşmesi ile eşya ve âlemin meydana geldiği görüşünde olduklarını ifade eder. Onlar, nur'u iyiliğin, zulmet'i kötülüğün yaratıcısı olarak takdim etmektedir.¹¹³ Kadı Abdulcabbar (öl: 415/1024), Hasan b. Musa'dan bu konuda şunları nakleder: Nur cevheri; faziletli, güzel, saflık ve temizliğe sahiptir. Tabiatı itibarıyla iyidir ve güzel kokulu ve güzel görünüşlüdür. Onun özü hayırlıdır, cömerttir ve faydalıdır. Her türlü hayır, fayda ve sevinç onun fiilidir. Onda kötülük ve zarar asla yoktur. Zulmet cevheri ise bunun zıddı olarak noksandır ve kirlidir, kötü kokuludur ve görünüş itibarıyla çirkindir. Onun özü, şer, cimrilik, ahmaklık ve zarardır. Her türlü kötülük, zarar ve fesat onda meydana gelir. Onların iddialarına göre bu iki cevher ezelde farklıdır, sonra birleşirler. Yine onların iddialarına göre bu iki cevherin âlemi, ikisinin bulunduğu yön dışında bütün yönlerde sınırsızdır. Ancak onlar, nurun, zulmetin üzerinde, altında veya eşit olması konusunda ihtilaf etmişlerdir.¹¹⁴ Augustinus'ta Maniheizmin etkisinde kaldığı dönemde; Tanrıyı sadece maddi bir varlık olarak düşündüğü için maddi olan şeylerin varlığını kabul ettiğini, kötünün maddesel bir cevher olduğuna olan inancının da buradan kaynaklandığını belirtiyor. Ayrıca kötüküğü de; maddi, ağır, korkunç ve şekilsiz bir varlık, dünyaya süzülüş kötü ruh olarak düşünmüştür.¹¹⁵

Makdisi, dualizmin (Seneviye), iki veya daha çok prensibe inanma, ya da tanrı ile birlikte başka ezeli varlıklar kabul etme şeklindeki bütün anlayışları kapsadığı¹¹⁶ düşüncesindedir. Ancak Maniheizm, bazı noktalarda dualistlerden ayrılır. Maniheistler, "temiz ruhlar"ı, âlemin ilahi bir kuvveti olarak zikreder. Dualistler, Nur ile zulmetin ezeli ve kadim olduğuna inanırlar.

¹¹¹ Şehristani, I, 290; Kadı Abdulcabbar, V, 10; Yakubi de Maniheistlerin; âlemin kadim olan nur ve zulmet olmak üzere iki şey tarafından idare edildiği, bunlardan birinin hayrı diğerinin de şerri yarattığı görüşünde olduklarını belirtir. Bkz: Yakubi, I, 159.

¹¹² Kadı Abdulcabbar, V, 10.

¹¹³ Makdisi, el-Mutahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, (Neş: Clement Huart) Paris 1916, IV, 25.

¹¹⁴ Kadı Abdulcabbar, V, 10.

¹¹⁵ Augustinus, 106-107.

¹¹⁶ Makdisi, Seneviye dinler arasında; Menaniyye, Deysaniyye, Mahaniyye, Sümeniyye, Markuniyye, Kabaniler ve Sabiiler'i sıralamaktadır. Berahime (Brahmanlar) ve Mecusilerin de çoğunu bu kategoride değerlendirir. Makdisi, IV, 24.

Maniheiztler zulmetin hadis olduğuna, dualistler ise zulmetin de nur gibi kadim olduğunu, ancak cevher, tabiat, fiil, yer tutma, mekân, cins, beden ve ruh bakımından farklı olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁷ Maniheizm'e göre mevcut halleriyle nur ve zulmetin karışımından oluşan tabiat nesnelere başlangıçta iki cevher olarak ayrı bulunuyorlardı. Nur, kuzey, güney, doğu ve batıdan oluşan dört yönden sonsuz olmak üzere yukarıda, zulmet ise aynı şekilde aşağıda; ancak zulmet nur ile birleştiği yönden sonludur. Nihayet zulmet nura karşı taşkınlık göstermiş, böylece nur ile zulmet birleşmiş, âlem de onların bu birleşmesi sebebiyle ve birleşme oranında oluşmuştur. Nur ile zulmetten her birinin beş cinsi vardır: kırmızılık, beyazlık, sarılık, siyahlık ve yeşillik. Nur cevherinin bu cinslerinden gelen her şey hayır, zulmet cevherinden gelen ise şerdir. Yine söz konusu iki cevherden her birinin beş duyusu vardır: işitme, görme tatma, koklama ve dokunma. Nur cevherinin bu duyularla algıladıkları hayır, zulmet cevherinin algıladıkları ise şerdir. Nurun da zulmetin de ruhu vardır. Zulmetin ruhuna "Hemame" denilir. Bu bir yılın olup, kendi içinde nuru hapsedmek amacıyla âlemi hakimiyeti altına almıştır. Nur duyarlı değildir, bu sebeple ondan oluşan şeyler toplu olarak vuku bulur, bunların hepsi iyidir; hemame ise duyarlıdır. Nur ile zulmetten her biri, bir gün kendi yerlerine dönecektir.¹¹⁸

Mani'ye göre nur, ilk büyüktür. O da nur cennetlerinin hükümdarı olan Tanrı'dır. Tanrı'nın hilim, ilim, akıl, gayb ve idrak gücü gibi ezeli sıfatları ve beş tane de ruhani sıfatı vardır. Bunlar: sevgi, iman, vefa, mürüvvet ve hikmettir. Gök ve yer onunla beraber olup sonsuzdur. Hava yukarda tanrı için ifade edilen sıfatları taşır. Yerin unsurları ise; ruh, rüzgâr, ışık, su ve ateştir. Ayrıca zulmetin de beş unsuru vardır. Nur yukarda sınırsızdır, karanlığın da aşağıda sınırı yoktur. Diğer taraftan bu sıfatların ezeli olduğunu iddia etmişler.¹¹⁹ Nur ve zulmet'ten her birinin; beş cins ve dört bedenden oluştuğunu Kadı Abdülcabbar da ifade etmektedir. O'na göre, Nesim (ruh) bu bedenlerin içinde bulunmak suretiyle onları harekete geçirir. Zulmetin bedenleri ise; yakıcılık, karanlık, zehir, toz bulutları (kasırga) ve ateşin ruhu dumandır. Dumanı da "Hemame" (zulmetin Ruhu) olarak isimlendirirler. Onlara göre; nurun bedenlerinin bazıları bazılarında farklıdır. Fakat onlar nur olmakta ortaklırlar. Nur'un ruhu, ezelden beri bedenlere fayda sağlar, onun faydası da bedenlerinedir. Zulmetin ruhu da bedenlerine zarar verir, onun bedenleri de ondan zarar görür. Onlardan anlatıldığına göre; beş cins ise; siyah, beyaz, kırmızı, sarı ve yeşildir. Her ikisinin cinsleri aynıdır. Beyaz nur âleminde hayır, zulmet âleminde şer'dir. Her ikisinin de (nur-zulmet) beş duyusu vardır. Bunlar nur âleminde olursa hayır, zulmet

¹¹⁷ Şehristani, I, 290.

¹¹⁸ Ebu Mansur el-Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, (Çev: Bekir Topaloğlu), Ankara, 2002, 196; Mani'ye göre zulmet harekete geçip nura sarkmış, onu kendi hapsine almış ve kendi zinciri ile bağlamış, zavallı nur da zulmetin gelişini fark edememiş ve yakasını ondan kurtaramamıştır, Maturidi, 204.

¹¹⁹ İbn Nedim, *Fihrist*, 400; Tümer, 193.

aleminde olursa şer'dir. Maniheistlerin çoğunluğunun iddiasına göre cinslerin ve ruhların hepsi de diridirler ve algılayıcıdır. Onlardan bazılarına göre de, bu iki ruhta (aydınlık-karanlık) canlılar vardır. Nurun bedenleri diridir, temiz bir yaşamı vardır. Ondan başka algılayan (duyumsayan) ve ayırt eden bir canlılık (hayat) yoktur. Zulmetin bedenleri ve cinsleri ise ölüdür ve bozulmuştur.¹²⁰

Şehristani, nur ve zulmetin cevher, nefis, konum, tür ve fiillerini şu şekilde özetler:¹²¹

	Nur	Zulmet
Cevher	Güzel, faziletli, kerem sahibi, saf, duru, hoş kokulu, güzel görünümlü	Çirkin, eksik, bulanık, habis, kötü kokulu, çirkin görünümlü
Nefs	İyi, kerim, hakim, yararlı ve bilgili.	Kötü, çirkef, sefih, zararlı ve cahil
Fiil	Hayır, salah, yarar, düzen ve uzlaşma.	Kötülük, fesat, zarar, gam, değişim, karışıklık ve ihtilaf
Konum	Üst, kuzey'den üstte, bazılarına göre zulmetin yanında	Güney'den aşağıda bazılarına göre nurun yanında
Tür	Beş türü vardır. Bunların dördü beden, beşincisi ruhtur. Beden türleri; ateş, nur, rüzgar ve sudur. Ruhu ise nesimdir ve bu bedenlerde hareket eder.	Beş türü vardır. Dördü beden, biri ruhtur. Bedenleri yangın, zulmet, zehir ve sistir. Ruhu ise duman olup Hamamedir. Bu ruh, dört bedende hareket eder.

İbn Hazm, Maniheistlerin dualist anlayışına eleştirel yaklaşmaktadır. O, Maniheistlerin, nur'un yükseklerde, karanlığın ise alçalarda olduğu, bunların ikisinin de ezeli olduğuna inandıklarını belirtirken, yükseklik ve alçaklığın izafi olduğunu, yüksek kabul edilen bir şeyin, kendisinden daha yüksekte olan bir şeye göre alçakta olduğunu söyler. Nur ve karanlık her yerde bulunabilir. Aynı şekilde lezzetin nur'a, eziyetin de karanlığa ait olduğu şeklindeki inancı da lezzet ve eziyetin izafi olması sebebiyle anlamsız bulur.¹²² İbn Hazm, Maniheistlerin, şerri yaratmaktan Allah'ı tenzih etmek amacıyla şerri yaratan başka bir tanırının varlığını kabul ettiklerini belirtir.¹²³

¹²⁰ Kadı Abdulcabbar, V, 11.

¹²¹ Şehristani, I, 235.

¹²² İbn Hazm, I, 40.

¹²³ İbn Hazm bu görüşü şöyle tenkit etmektedir: "Siz bir şeyin kötü ve abes olduğunu ancak sem'i ve akli delillerle bilebilirsiniz. Sem'i delil, mahlukatı yaratan ve onlara şekil veren

Mani, ana öğretisi olan iyi ile kötü arasındaki savaşında üç ana çağı tanımıştır. İlk çağ, iki ilkenin tümüyle birbirinden ayrıldığı, bu görünen evrenin var olmadan önceki hali. İkinci çağ, şimdiki çağımızda, karanlık bölme duvardan geçerek ışığın bölgesine birden açılmış ve evrensel uyumsuzlıkla sonuçlanmıştır. Üçüncü çağ'da ise, hakikat ve ışığın son zaferini ve ilk çağdaki gibi, ışığın krallığı ve karanlığın krallığının tamamen ayrılmasını gerektirecektir.¹²⁴ Zaman da Mani tarafından üçe ayrılır. Pasif mücadelenin söz konusu olduğu geçmiş ve gelecek zamanla aktif mücadeleye sahne olan şimdiki zaman söz konusudur.¹²⁵ Mani, ruhun içinde yaşadığı maddeden kurtulup özüne dönmesi için madde ile mücadelesini zorunlu görmektedir¹²⁶.

İbn Hazm, "Biz bir şeyin kötü ve gereksiz olduğunu akli delillerle bilebiliriz" şeklinde Maniheistlerden gelebilecek soruya karşı, "aklın, ruhun kuvvetlerinden biri olup olmadığını" sorar. Buna "evet" diyeceklerini belirtir. Aklın, doğruyu yanlıştan ayırt edebileceğini, ancak ezeli ve mucit olamayacağını ifade eder. "Şayet akıl mucit olsaydı, muhdis olması gerekirdi. Gerçekte akli, Allah yaratmıştır, Allah yarattığı şeylere benzemez" şeklinde konuya açıklık getirmeye çalışır. İbn Hazm, burada isim-sıfat tartışmasına girer. Allah'ın, Kur'an ve Sünnette geçen Evvel, Vahid, Halik ve Hak gibi isimlerle isimlendirilmesinin doğru, hayat, Hikmet ve Kudret gibi sıfatlarla vasıflandırılmasının ise yanlış olacağını söyler.¹²⁷

Yine İbn Hazm, Maniheistlerin "Her insanın bedeninde nur ve karanlık vardır" şeklindeki inancının da batıl olduğunu, zira insanın hem hayır hem de şer işleyebileceğini ifade ediyor. Onlara göre, hayrın işlenmesine karanlığın, şerrin işlenmesine de nur'un mani olması gerektiğini belirtir. Hâlbuki böyle bir şey söz konusu değildir. Maniheistlerin peygamber olarak kabul ettikleri "Mani ve Hz. İsa'nın bedenlerinde nur mu yoksa karanlık mı vardır?" şeklindeki soruya, onların karanlık vardır diyeceklerini, buna gerekçe olarak da bu iki zatın hayatları boyunca acı ve işkenceye maruz kalmalarını göstereceklerini belirtir. Ancak onlara "Mani ve Hz. İsa'da ki karanlığın hâkimiyetine karşı, nurun neden aciz kaldığını" sorar.¹²⁸ Burada İbn Hazm, akli delillerle onların içine düştükleri çelişkiyi ortaya koymaya çalışır.

yaratıcının şer-olarak isimlendirdiği şeylerden sakınmayı, hayır olarak tarif ettiği şeylerin yapılmasını emretmesinden başka bir şey değildir". Buna göre her şeyin hayır ve şer oluşu, ancak yaratıcının bildirmesiyle olur. "Bedenin hareket veya sükun halinde olmaksızın bir şeyi yapmamasını, hareketin ise bir şeyin, bir yerden başka bir yere geçmesi demek olduğunu misal vererek konuya açıklık getirmeye çalışmaktadır. Allah, bazı şeyleri yapmamızı emreder, bazı şeyleri de yapmamızı yasaklar. Hareket, harekete geçiren bir güç olmadan meydana gelmez. Bu sebeple bir şeyi yapma veya yapmama durumunda harekete geçirilmemiz veya sakın bırakılmamız söz konusudur. Bkz: İbn Hazm, I, 38-39.

¹²⁴ Taraporewala, 203.

¹²⁵ Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, XXVII /575.

¹²⁶ Bkz: Pressense, 68-69.

¹²⁷ İbn Hazm, I, 39.

¹²⁸ İbn Hazm, I, 40-41.

Ebu İsa el-Varrak; nur ve zulmetin fiillerinin tercih ile olduğunu belirtir. Fakat onların seçimleri, her ikisinin de tabiatının ötesine geçemez. Varlıklar; hayır, şer, iyilik, kötülük, ilim ve cehalette farklılaşırlar. Bu durumda nurun cüzleri, zulmetin cüzlerinden daha kıymetli olur. Varrak, dualistleri üç grup olarak ele almaktadır: Bir grup arazları inkâr ederler, diğer bir grup, arazların cisimlerin özü olduğunu, diğer bir grup da arazların sıfatlar olduğunu söylerler. Ama bunun cisim mi veya başka bir şey mi olduğunu söylemezler. Bazı kelimacılar, Maniheistlerin, mizacın zulmet âleminde olduğunu nur âleminde olmadığını ileri sürmelerinden dolayı, onların arazları inkâr ettiklerini ileri sürmüşler.¹²⁹

Maturidi, nur-zulmet ilişkisinde Maniheistleri, sonluluğun sadece, karışımın gerçekleştiği yönde mevcut olduğunu söyleyerek aslında sonlu olanı sonsuz konumda gösterdikleri için çelişkili bulur. Çünkü (bir yönde de olsa) nihayete eriş bir sınırlılıktır, sınırlı oluş ise daha büyük olandan geride kalmıştır. Bu da başkasının onda tasarrufta bulunabilmesi anlamına gelir, bu ise nesnenin bir tarafının yaratılmış oluşunun kanıtını teşkil eder. Nesnenin bir tarafı onun bir cüzüdür; sonlu cüzler kümesinin sonsuz olması da ihtimal dışıdır, zira sonlu oluş kümenin bütün parçalarına nüfuz eder ve onlarla bütünleşir. Diğer bir noktada şudur: yukarıda bulunan nurun karakteristik özelliklerinden biri de sürekli olarak yükseliş iken o, bu görevi yerine getirememiş, hatta yükselme özelliğine rağmen aslında aşağıya inme özelliği taşıyan zulmet cevherinin kendisine kadar uzanmasına engel olamamıştır. Peki, dualistler bu durumda nurun, hemamenin elinden kurtulacağına nasıl ümit bağlayabilir? Oysa hemame duyarlıdır, aktiftir, çeşitli tuzaklarla nuru yakalayıp bağlamış ve tutsak etmiştir. Nurun ise kendisini kurtaracak bir gücü olmadığı gibi zulmete yakalanmadan önce de ondan kurtulamamıştır. Peki, yakalanıp bağlandıktan sonra nasıl kurtulacaktır? Eğer hemamenin onu serbest bırakacağı düşünülürse o iyilik yapan konuma gelir. Yine iddiaya göre zulmet taşkınlık gösterip nura nüfuz etmiş, nur da ondan bilahare kurtulacaktı. Nurun kurtuluşunun kendi cevheri ile olması söz konusu ise bu muhaldir, çünkü o bu cevheri ile kendini zulmetten koruyamamıştır.¹³⁰

Maniheizm, inananlara yalnızca bir soteriyolojik ahlak ve yöntem sağlamıyor, aynı zamanda ve asıl önemlisi bütüncül, mutlak bir bilim sunuyordu. Selamet, gnosisin kaçınılmaz sonucudur. Bilme, belleğini yitirenin sonradan edindiği bilgilerle kendini hatırlamasıyla eşdeğerdir: Mürit kendini bir ışık parçası, yani tanrısal yaratılışa sahip olarak kabul eder; çünkü Tanrı ile ruhlar arasında özsel özdeşlik söz konusudur. Bilgisizlik, ruhla beden, ruhla maddenin karışımının sonucudur. Ama Mani'ye göre, tüm gnosis taraftarları için de geçerli olduğu üzere, kurtarıcı gnosis, kozmosun gizli tarihinin bilgisini de içerir. Mürit, evrenin kökenini, insanın yaratılış nedenini, Karanlık Prensi'nin

¹²⁹ Kadı Abdulcabbar, V, 11.

¹³⁰ Maniheistlerin nur ve zulmet ilişkisindeki düşüncelere yönelik eleştirileri konusunda geniş bilgi için bkz: Maturidi, 197-201.

kullandığı yöntemleri ve Işık Babası'nın geliştirdiği karşı yöntemleri bildiği için selamete erebiliyordu. Bazı kozmik bilgiler, öncelikle de ayın hallerinin "ilmi açıklaması" o çağda yaşayanları çok etkiliyordu.¹³¹ Nitekim Mani'nin geliştirdiği büyük kozmogoni ve eskatoloji mitinde, Doğa ve Hayat önemli bir rol oynar. Ruhun dramı, evrensel yaşamın morfolojisine ve kaderine yansıtılır.¹³²

Şehristani, Nur ve Zulmeti sıfat ve eylemleri açısından şöyle değerlendirir.¹³³

Nur: Canlı, iyi, temiz, arıdır. Bazılarına göre nur, bu âlemin misali üzere olup kendine ait göğü ve arzı vardır. Nurun arzı, bu arzdan farklı olarak latiftir.

Zulmet: Ölü, kötü, kirli ve pistir. Bazılarına göre zulmet de bu âlemin misali üzeredir. Kendine ait bir göğü ve arzı vardır. Zulm, bu arzdan daha sert ve koyudur. Kokusu pis ve çok iğrençtir. Renkleri ise siyahın tonlarıdır.

Nur: Bazılarına göre cisimden başka bir şey yoktur ve cisimler üç kısma ayrılır. Nurun arzı ki beş tanedir. Bundan daha latif bir cisim daha vardır ki havadır. O da nurun nefesidir. Ondandır da latif olan başka bir cisim vardır ki nesimdir. O da nurun ruhudur.

Zulmet: Bazılarına göre cisimden başka bir şey yoktur. Cisimler de üç türdür. Zulmetin arzı, ondan daha karanlık olan havası ve ondan da karanlık olan zehirleridir.

Nur: Nur, Melekler, ilahlar ve veliler doğurmaya devam eder. Ama bu bilinen anlamda olmayıp bilgeliğin bilgeden doğması, güzel sözün konuşandan sadır olması gibidir. Bu âlemin sahibi onun ruhu olup ortak yanları hayır, hamd ve nurdur.

Zulmet: Zulmet şeytanlar, ifritler ve habis cinler doğurmaya devam eder. Bu da bilinen anlamda olmayıp pislikten böcek üremesi gibidir. O âlemin sahibi de onun ruhudur.

Maniheistler, nur ile zulmetin karışımı ve nurun zulmetten kurtuluşu ile bunların sebepleri noktasında ihtilafa düşmüştür. Bazılarına göre nur ve zulmet, kasıt ve tercihle değil tesadüf ve rastlantı sonucu karşılaşmışlardır. Çoğunluğuna göre karışmanın nedeni, zulmet bedenlerinin bir süreliğine kendi ruhlarını ihmal etmeleridir. Bu esnada çevresine bakınan ruh, nuru görmüş ve bedenleri nurla karışmaya sevk etmiştir. Onlar da şerre olan yatkınlıklarından dolayı bunu hemen yapmışlardır. Nur meleği bunu gördüğü zaman kendi emrindeki meleklerden birini beş türüyle birlikte ona göndermiştir. Bunun sonucunda nurun beş türü, zulmetin beş türüyle karışmıştır. Duman, nesime

¹³¹ Augustinus, Maniheistlerin yıllar önce güneş ve ay tutulmalarının gününü, saatini ve derecesini belirlediklerini, hesaplarında yanlışladıklarını ve söylediklerinin gerçekleştiğini belirtiyor. Onların bu çalışmalarda buldukları yasaları kaleme adıkları ve artık ona göre söylediklerinin gerçekleştiğini ve bu sebeple kendisinin de onlardan etkilendiğini ifade ediyor. Bkz: Augustinus, 95.

¹³² Eliade, II, 436-437.

¹³³ Şehristani, I, 291-292; Yakubi de Zulmet ve nur olarak her birinin özü itibarıyla; renk, tat, koku, dokunma ve ses olmak üzere beş anlama sahip olduğunu belirtir. Bkz: Yakubi, I, 159-160.

karışmıştır. Bu âlemdeki hayat ve ruh nesimden kaynaklanmaktadır. Helak ve afetler ise dumandan kaynaklanmaktadır. Bu hadise sonucunda yangın ateşe, nur zulmete, zehirler rüzgâra, sis suya karışmıştır. Dünyada varolan her çeşit yarar, hayır ve bereket, nurun türlerinden; her çeşit zarar, şer ve fesat ise zulmetin türlerindedir.¹³⁴ Yakubi'ye göre; Nur ve zulmetten her biri, işiten, bilen ve gören olup, nerde bir hayır ve yarar varsa o nurdan gelir. Nerde bir zarar, bela varsa o da karanlıktan gelir. Bu ikisi başlangıçta ayrıydı sonra karıştılar. Bunun delili nurun biçiminin olmaması ve sonradan olmasıdır.¹³⁵

Maniheistler, diğer dualist grupların farklı yorumlarından zaman zaman etkilendikleri için dualizm anlayışlarında netlik oluşmamıştır. Bu sebeple Kadı Abdulcabbar; nurun zulmetten kurtulması konusunda Maniheistler arasındaki görüş ayrılıklarına vurgu yaparak¹³⁶ nur ve zulmetin buluşması ve kurtuluşu noktasında ileri sürülen düşüncelerin bir değerlendirmesini yapmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, İslam kaynakları açısından ele aldığımız Maniheizm, III. Yüzyılda Babil yöresinde ortaya çıkmış ve kısa sürede İran'ın resmi dini

¹³⁴ Şehristani, I, 292

¹³⁵ Yakubi bu konuda şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Karanlık nura karışmak suretiyle ilk defa kendini göstermiştir. Nur ve zulmet, güneş ve gölge misali birbirleriyle ilişkilidir. Bunun delili, bir şeyin bir şey olmadan var olmasının imkânsızlığıdır. Bu delil de karanlığın nura karışmak suretiyle ortaya çıktığını gösterir. Karanlıkların nura karışması ve onu bozması imkânsızdır. Çünkü nurun özünde hayır vardır. Dolayısıyla zulmet nurdan önce varolmuş olamaz. Bu iki varlığın hayır ve şer olarak varlığının kadim olmasının delili de tek bir maddenin farklı iki fiili içermesidir. Örneğin: yakıcı ateş içerisinde soğukluk olmaz, soğuk olan bir şeyde de sıcaklık olmaz. Dolayısıyla kendisinde hayır olandan şer olmaz, kendisinde şer olandan da hayır olmaz. Bu ikisinin de eylem yapan canlı olmasının delili de hayrın kendi fiilini, şerrin de kendi fiilini yaratmasıdır. Yakubi, I, 160.

¹³⁶ Kadı Abdulcabbar, görüş ayrılıklarını şöyle özetlemektedir: "Bazıları, her nurun zulmetten kurtulduğunu, bazılar da nurun bir kısmının zulmetin içinde kalacağını söylemişler. Çünkü eğer nur, zulmetten kurtulursa, kendisi ile zulmet arasına bir engel kor. O da nurun cüzleridir ki zulmet, o mizaca dönüp eziyet vermesin. Sonra onlar bunda da ihtilaf etmişler. Bazılarına göre: eğer zulmet nura üstün gelirse, mizaçta yerleşir, onda kendi amelini yapar. Bazıları bunu da inkâr etmişler. Bazıları da Nur'un zulmete üstün gelmesi konusunda da aynı şeyi söylemişler. Bazıları demişler ki, Nur âlemi, mizaç oluştuğu vakit, nurun sınırlarına geldiği zaman zulmet son bulur. Bir kısmı: zulmetin kendi âleminde dolaştığı ve tesadüfî olarak Nur'a iliştiği görüşündedir. Onun sebebi de, zulmetin zarar veren kötü şeylerle meşgul olmasıdır. Sonra bu meşguliyet sırasında nura bakar ve nuru görür, bakar ki kendinden başka bir şeyi hissettiği zaman da, bu bedenlere nuru gönderir. Zulmet devamlı çirkin bir surette tahayyül edilmiştir. Nur âleminin sahibi, bunu gördüğü zaman, beş cinsten beş cüz'e meleklerden bir melek gönderir. Ondan sonra beş askerden her asker o cüzlerle ilgilenir. Bu beş nur, beş zulmete karışır. Burada ateş yangına karışır, yok olma ve yanma bunda meydana gelir. Nur zulmete karışır, orda altın, gümüş, demir, taş ve toprak gibi katı cisimler onda meydana gelir. Kendisinde iyilik, saflık olan her şey nurdandır. Bunun zıttı olan her şey de zulmettendir. Zehir rüzgâra, suya karışır, rüzgâr ve sudaki fayda nurdandır, bunlarda ki zarar da zulmettendir" Abdulcabbar, V, 12.

konumuna gelmiş bir öğretilerdir. Misyon anlayışına sahip olan Maniheizm, İran'ın yanı sıra Türkistan, Hindistan, Çin, Hicaz bölgesi, Mısır, Kuzey Afrika, Anadolu, Balkanlar, İspanya ve tüm Avrupa'da kısa sürede etkisini göstermiştir. Söz konusu din, özü itibarıyla öğretilerini bölgedeki dinlerin mirası üzerine bina etmiştir. O dönemde bölgede etkili olan Zerdüştlük, Budizm ve Hıristiyanlıktan çok yararlandığı bir gerçektir. Hatta Mani'nin kendisini İsa'nın müjdediği Faraklit olarak nitelendirmesi Hıristiyan topluma bir mesaj niteliğindedir. Maniheizm; peygamber ve vahye dayalı karakteri olan, belli inanç ve ibadetlere sahip bir din olarak kendisini göstermektedir. Günlük ve yıllık ibadetler, yılın belli zamanlarında tutulan oruç vb pratikler buna örnek teşkil etmektedir. Maniheizm karakter olarak İran ve Babil yöresinin inanç motiflerini bünyesinde daha çok taşımaktadır. Bu özelliklerden en önemlisi dualist anlayışdır. Bu anlayışları ile ilgili İslam kaynakları önemli bilgiler vermektedirler. Maniheizmin dualist anlayışında evren ve evrendeki her şey ve insan karanlık ruhun eseridir. İyilik ruhu bile bu âlemde onun esareti durumundadır. Hayvansal ürünlerden oluşan temel gıdalardan uzak durmak ve evlenmemek suretiyle ruhu dünyevi esaretten kurtaracağı düşüncesine sahiptirler. Maniheizmlere göre karışmanın sona ermesiyle kötülük sona erecek iyilik bu esaretten kurtulup egemen olacaktır.